

Honderd jaar 'Europese burgeroorlog'

De Europese Unie en de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog

Thesis MA Maatschappijgeschiedenis

Erasmus Universiteit Rotterdam

Naam: Sam van den Eijnden

Studentnummer: 369562

Datum: 22 juli 2014

Aantal woorden: 30.896

Begeleider: dr. Robbert-Jan Adriaansen

Tweede lezer: dr. Maarten van Dijck

Voorwoord

Op 28 juni 2014 werd het startschot gegeven voor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, precies honderd jaar nadat deze uitbrak. Dit gebeurde geheel toepasselijk in Sarajevo, de Bosnische hoofdstad waar de Serviër Gavrilo Princip een eeuw geleden de Oostenrijk-Hongaarse troonopvolger Franz-Ferdinand en diens vrouw Sophie van het leven beroofde.¹ Servië en de Servische gemeenschap in Bosnië-Herzegovina besloten deze herdenking te boycotten, omdat Princip in hun ogen geen terrorist, maar een held was. “One hundred years ago, the shot fired by Gavrilo Princip was not a shot against Europe, or against us. It was a shot fired for freedom”, zo verklaarde Milorad Dodik, president van de Servische entiteit in Bosnië-Herzegovina, op een parallele bijeenkomst in Visegrad.²

Juist door dergelijke historische en politieke spanningsvelden wist ik al vroeg in het masterjaar dat ik met dit thema, ‘honderd jaar Eerste Wereldoorlog’, aan de slag wilde. Het reeds beladen karakter van de aankomende herdenkingen zorgde er bovendien voor dat ik geïntrigeerd bleef en eigenlijk geen afscheid van het onderzoek wilde nemen. Met het afronden van deze scriptie kwam dit moment echter toch: voor u ligt het resultaat van mijn werk in de afgelopen maanden. Zonder de scherpe feedback van mijn begeleider Robbert-Jan Adriaansen zou deze scriptie niet van dezelfde kwaliteit geweest zijn, dus ik wil hem graag bedanken voor de prettige samenwerking. Daarnaast gaat mijn dank uit naar Euroclio - in het bijzonder naar Steven Stegers, mijn begeleider aldaar - voor het boeiende research traineeship en de kans om HistoryCampus 14|14 in Berlijn bij te wonen. Ook dank ik professor Kees Ribbens voor het attente doorsturen van informatie en Aline Sierp (Maastricht University) voor de mogelijkheid over mijn onderzoek te spreken op de HEIRS-conferentie in Maastricht. Tot slot bedank ik natuurlijk mijn ouders, zonder wie ik na mijn opleiding Journalistiek niet aan deze studie had kunnen beginnen, en mijn vriendin Lisa, voor het aandachtig luisteren naar al mijn ongetwijfeld vermoeiende verhalen.

Ik hoop dat u deze scriptie met interesse zult lezen. Ik heb er in ieder geval, ondanks de gebruikelijke pieken en dalen uiteraard, met veel plezier aan gewerkt.

Sam van den Eijnden, Dordrecht, 21 juli 2014

¹ ‘Sarajevo Heart of Europe – Program’: <http://centenaire.org/en/sarajevo-heart-europe-program> (12-07-2014)

² ‘Bosnia-Herzegovina marks centenary of Archduke Franz Ferdinand's assassination in Sarajevo’: <http://www.theguardian.com/world/video/2014/jun/29/bosnia-centenary-archduke-franz-ferdinand-assassination-sarajevo-war-video> (12-07-2014)

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
1. Inleiding.....	4
1.1. Vraagstelling	5
1.2. Concepten.....	6
1.3. Historiografie	8
1.4. Bronnen	16
1.5. Methode.....	18
2. De vorming van een Europese herinneringscultuur.....	19
2.1. Herinnering en het Europese project	19
2.2. Herinnering en de focus op cultuurbeleid	23
2.3. ‘Active remembrance’	27
2.4. Conclusie.....	33
3. De Eerste Wereldoorlog als ‘Europese Burgeroorlog’	35
3.1. Herdenking en burgerschap.....	35
3.2. Herdenking en in- en uitsluiting.....	40
3.3. De waarde van herdenken	44
3.4. Conclusie.....	47
4. De Eerste Wereldoorlog en het Britse perspectief.....	50
4.1. Grootse plannen.....	50
4.2. Onderhandeling met verschillende niveaus.....	52
4.3. Euroscepticisme.....	61
4.4. Herdenken op ‘de juiste manier’	68
4.5. Conclusie.....	70
5. De Eerste Wereldoorlog en het Duitse perspectief	72
5.1. ‘De vergeten oorlog’	73
5.2. De Europese oorlog.....	76
5.3. Schande en schuld	85
5.4. Conclusie.....	87
6. Conclusie	89
Bibliografie.....	96
Secundaire literatuur.....	96
Digitale bronnen	106

1. Inleiding

“Will the Commission support the publication of historical studies, which are intended to promote a shared vision of the First World War as a ‘European Civil War’?” Deze vraag, gesteld door de Italiaanse Europarlementariër Sergio Berlato, werd door de Europese Commissie bevestigend beantwoord.³ In 2014 is het precies een eeuw geleden dat de ‘Great War’ uitbrak; een gebeurtenis die in veel landen op grote schaal herdacht zal worden. Uit verschillende bronnen blijkt dat ook de Europese Unie (EU) actief bezig is met een ‘Europese herdenking’ in 2014.⁴ De EU heeft haar eigen redenen om betrokken te zijn bij deze herdenkingen, bijvoorbeeld ‘Europa dichterbij de burgers brengen door de waarden en prestaties van Europa uit te dragen en de herinnering aan het verleden levend te houden’.⁵

In deze scriptie richt ik mij op de wijze waarop de Europese Unie omgaat met de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Door haar rol in herdenkingsprojecten te analyseren, achterhaal ik in hoeverre er sprake is van (de creatie van) een Europese herinnering. Vervolgens zet ik deze mogelijke transnationale herinnering af tegen verschillende nationale herinneringsculturen, namelijk die van Groot-Brittannië en Duitsland. Het onderzoek dat ik naar dit onderwerp gedaan heb, is in de eerste plaats relevant vanwege de actualiteit: het sluit aan bij ‘honderd jaar Eerste Wereldoorlog’, een moment waar op veel plaatsen in de wereld uitgebreid bij stilgestaan zal worden. Daarnaast heeft dit thema de nodige raakvlakken met de bredere (maatschappelijke) discussie over de rol en het functioneren van ‘Brussel’ als supranationale politieke macht. Mogelijkerwijs verhouden voor- en tegenstanders van (verdere) Europese integratie zich op verschillende manieren ten opzichte van de ‘Europese herdenkingen’ van 2014. Tot slot meen ik dat deze thesis niet alleen van toegevoegde waarde kan zijn voor het publieke debat, maar ook voor het academische. Eerder is al het nodige onderzoek gedaan naar de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog en naar de ‘Europese herinnering’, maar deze twee aspecten zijn naar mijn weten nog niet eerder aan elkaar verbonden. Zeker het met oog op de ‘Centenary’ – het

³ De Italiaanse Europarlementariër Sergio Berlato omschreef de Eerste Wereldoorlog in een vraag aan de Europese Commissie als ‘een Europese Burgeroorlog’. In het antwoord nam de Commissie geen afstand van deze terminologie. ‘Parliamentary questions (4 oktober 2013). Subject: celebrating the centenary of the First World War’: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-011419&language=EN> (04-12-2013)

⁴ Bijvoorbeeld: “‘Sarajevo – heart of Europe’: a major European cultural project to mark the Centenary”: <http://centenaire.org/en/dans-le-monde/sarajevo-heart-europe-major-european-cultural-project-mark-centenary> (16-11-2013); Europese Commissie, *Commission implementing decision of 31.10.2013. Concerning the adoption of the 2014 work programme and the financing for the implementation of the Europe for Citizens programme* (Brussel 2013).

⁵ Europese Commissie, *Programma ‘Europa voor de Burger’ 2007-2013* (Brussel 2013) 6.

uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is precies een eeuw geleden – een geschikt moment om dit te doen. Aan het eind van de historiografie ga ik wat dieper in op deze academische relevantie.

1.1. Vraagstelling

De eerder genoemde notie van de Eerste Wereldoorlog als ‘European Civil War’ roept de vraag op op welke wijze de EU zich met de herdenking hiervan bezig gaat houden. Ze laat zich er namelijk niet enkel over uit, maar de EU ondersteunt ook verscheidene herdenkingen financieel; bijvoorbeeld in Sarajevo, terwijl Bosnië-Herzegovina niet eens tot de unie behoort.⁶ De week voorafgaand aan 28 juni, de datum waarop Gavrilo Princip Frans Ferdinand van Oostenrijk doodschoot, werd de vrede gevierd met een cultureel festival, genaamd ‘Sarajevo: heart of Europe’.⁷ Op basis van deze en voorgaande informatie heb ik de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Hoofdvraag: In hoeverre is de rol van de Europese Unie in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) in 2014 te kwalificeren als herinneringspolitiek en hoe verhoudt deze betrokkenheid zich tot de nationale herinneringsculturen van Duitsland en Groot-Brittannië?

Om dit vast te kunnen stellen, analyseer ik eerst in hoeverre er sprake is van een Europese herinneringscultuur. De verworven kennis over de wijze waarop het Europese project sinds het begin van haar integratie (1951) is omgegaan met herinnering, pas ik vervolgens toe op de herdenking van de Eerste Wereldoorlog (2014). Hier ga ik na in hoeverre de Europese Unie herdenkingen inzet voor huidige politieke doeleinden, zoals het stimuleren van betrokkenheid onder burgers. Dit valt samen met het concept ‘memory politics’, waar ik in de volgende paragraaf meer aandacht aan zal besteden. Hierna vergelijk ik de Europese herdenkingsactiviteiten met de nationale herdenkingsprogramma’s die Duitsland en Groot-Brittannië uitrollen. Aan de hand hiervan schets ik hoe de ‘Europese herinnering’ zich verhoudt tot de collectieve herinneringen van de twee landen. Uit deze opbouw komen de volgende deelvragen voort:

- *Deelvraag I: In hoeverre is er sprake van een Europese transnationale*

⁶ ‘Transcript of interview the mayor of Sarajevo gave to Centenary News on the 99th anniversary of the Archduke’s assassination’: <http://centenarynews.com/article?id=893> (16-11-2013)

⁷ “‘Sarajevo – heart of Europe’: a major European cultural project to mark the Centenary”: <http://centenaire.org/en/dans-le-monde/sarajevo-heart-europe-major-european-cultural-project-mark-centenary> (16-11-2013)

herinneringscultuur en wat is de relatie hiervan met de toenemende Europese politieke integratie na de Tweede Wereldoorlog?

- *Deelvraag II: In hoeverre is er sprake van ‘memory politics’ in de wijze waarop de Europese Unie omgaat met de herdenking van honderd jaar Eerste Wereldoorlog?*
- *Deelvraag III: Hoe gaan de nationale overheden van Groot-Brittannië en Duitsland om met de herdenking van honderd jaar Eerste Wereldoorlog (2014), waarom op deze wijze en hoe verhouden deze omgangswijzen zich tot elkaar en tot het Europese herdenkingsprogramma?*

Omdat een onderzoek naar de verhouding tussen de Europese herinnering en verschillende nationale herinneringsculturen over een langere onderzoeksperiode te omvangrijk zou worden, richt ik mij op de herdenkingsinitiatieven in de komende jaren. Zeker met het oog op actualiteit is het relevant om de supranationale en de nationale herdenkingsplannen voor de aankomende jaren met elkaar te vergelijken. Duitsland en Groot-Brittannië staan centraal omdat deze twee grote Europese landen tijdens de Eerste Wereldoorlog tegenover elkaar stonden en omdat ze binnen de huidige EU belangrijke, maar verschillende posities innemen. In de respectievelijke hoofdstukken ga ik uiteraard dieper op deze keuze in.

1.2. Concepten

Binnen dit onderzoek staan drie verschillende concepten centraal. Het gaat hierbij om ‘collectieve herinnering’, ‘memory politics’ en ‘transnationalisme’. Hieronder zet ik de drie begrippen in die volgorde uiteen. De begrippen en hun positie in het academisch debat komen overigens ook in de historiografie aan de orde.

Over het begrip collectieve herinnering bestaat al lange tijd de nodige discussie, maar binnen mijn thesis volg ik de stroming die stelt dat herinnering per definitie een sociaal gegeven is. Volgens deze academici, geïnspireerd door de Franse socioloog Maurice Halbwachs, heb je een samenleving nodig om herinneringen opnieuw op te roepen, te herkennen en een plaats te geven.⁸ Herinneringen zijn in die zin dus altijd gedeeld; dit gebeurt volgens socioloog Eviatar Zerubavel binnen ‘mnemonische gemeenschappen’. Dit kunnen

⁸ J.K. Olick en J. Robbins, ‘Social memory studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices’, *Annual Review of Sociology* 24 (1998) 109.

families of etnische minderheden zijn, maar ook naties of nog grotere verbanden.⁹ Het concept collectieve herinnering is belangrijk voor mijn onderzoek, omdat ik probeer te achterhalen in hoeverre de EU invloed uitoefent op de collectieve herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Een meer uitgebreide uitleg van het begrip herinnering en het academisch debat hieromtrent volgt in de historiografie.

Het lijkt wellicht zo dat een gedeelde herinnering, bijvoorbeeld aan de Eerste Wereldoorlog, natuurlijk tot stand komt. Volgens historicus Frank van Vree is dit echter niet het geval; nationale herinneringsculturen zijn het product van min of meer bewuste politiek van in- en uitsluiting van herinneringen. De herinnering kan daarbij worden ingezet voor een hedendaags doel.¹⁰ Dit sluit aan bij het concept ‘memory politics’, een proces waarin partijen herdenkingen en in bredere zin het verleden inzetten voor actuele doeleinden.¹¹ In navolging van de Duitse historica Aleida Assman kun je spreken van een politieke herinnering, die autoritair van bovenaf wordt opgelegd. In de theorie van Assman staat dit lijnrecht tegenover de culturele herinnering, die van onderaf ontstaat.¹² Ik denk dat het concept ‘memory politics’ van groot belang is voor mijn thesis, omdat veel herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog nationaal of zelfs supranationaal geïnitieerd worden. In mijn tweede deelvraag komt dit concept expliciet naar voren. Daarnaast sluit ik niet uit dat verschillende herinneringen en interpretaties van het verleden – mogelijkwerwijs met een hedendaags doel in het achterhoofd – met elkaar botsen; een proces dat door Zerubavel beschreven wordt als een ‘mnemonic battle’.¹³ Nationale herinneringsculturen zouden te maken kunnen krijgen met een concurrerende, transnationale (Europese) wijze van herinneren.

Hiermee is direct het derde en laatste concept dat ik wil benadrukken genoemd: transnationalisme. Historica Patricia Clavin stelde dat transnationalisme niet zozeer het grensoverschrijdende vervoer van geld en goederen is, maar dat het meer gaat om de sociale functie van mensen en hun ideeën.¹⁴ Clavin gaf aan dat ‘multi-’, ‘inter-’ en ‘transnationalisme’ nogal vaak door elkaar heen worden gebruikt, mede vanwege het ontbreken van een heldere definitie van het laatste begrip.¹⁵ Historici die zich bezighouden met transnationale onderwerpen dienen er volgens haar voor te waken dat ze de natiestaat niet

⁹ Eviatar Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 4.

¹⁰ Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 10.

¹¹ M. McDonald, “‘Lest we forget’: the politics of memory and Australian military intervention”, *International Political Sociology* 4 (2010) 288.

¹² Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis: Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Utrecht 2008) 20.

¹³ Zerubavel, *Time maps*, 27.

¹⁴ P. Clavin, ‘Defining transnationalism’, *Contemporary European History* 14 (2005) 422.

¹⁵ Idem, 434.

uit het oog verliezen, omdat deze ook in de huidige tijd nog erg belangrijk is.¹⁶ Clavin meende dat een transnationale gemeenschap niet gezien moet worden als een vermengd, samengebonden netwerk, maar meer als een honingraat; het houdt specifieke identiteiten – van bijvoorbeeld naties of instituties – in stand, maar deze worden wel met elkaar verbonden.¹⁷ In mijn thesis zal het voornamelijk gaan om de vorming van een transnationale herinnering en de wijze waarop deze zich verhoudt tot nationale herinneringsculturen. De historici Konrad Jarausch en Thomas Lindenberger schreven al over de ‘europeanisering’ van herinneringen en zij gaven aan dat de beleidsmakers in Brussel op moeten passen met het uitdragen of zelfs opleggen van een gedeelde Europese herinnering om daarmee het integratieproces te legitimeren, omdat dit naties juist tegen de borst kan stuiten.¹⁸ Zeker met het oog op de herdenkingen in 2014 is deze theorie voor mijn scriptie van belang. Zoals zal blijken, verhouden verschillende Europese naties zich verschillend tot de Europese herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Het is mogelijk dat de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog door verschillende kampen – nationaal én supra-/transnationaal – wordt ingezet, bijvoorbeeld om de huidige positie in het internationale politieke speelveld kracht bij te zetten. In die zin vormen mijn drie concepten – collectieve herinnering, memory politics en transnationalisme – met de begrippen die daaronder hangen een logisch geheel.

1.3. Historiografie

Hoewel er al in de jaren zeventig van de vorig eeuw veel aandacht werd besteed aan autobiografieën en genealogieën, ontstond er pas het decennium daarna een ‘memory boom’; een hausse aan academische werken over herinnering en de rol hiervan binnen de geschiedenis.¹⁹ In het kielzog van deze ongekennde interesse kwamen verschillende debatten op, bijvoorbeeld over de verhouding tussen herinnering en geschiedenis.²⁰ Een van de belangrijkste begrippen in deze discussie is het begrip ‘collectieve herinnering’. Deze herinnering is door verschillende academische disciplines – bijvoorbeeld sociologie, antropologie, psychologie en geschiedenis – uitgebreid onder de loep genomen. Reeds in de

¹⁶ Idem, 437.

¹⁷ Idem, 438.

¹⁸ Konrad Jarausch en Thomas Lindenberger, *Conflicted memories. Europeanizing contemporary history* (New York 2007) 15.

¹⁹ Kerwin L. Klein, ‘On the emergence of memory in historical discourse’ in: Kerwin L. Klein, *From history to theory* (Berkeley/Los Angeles 2011) 113.

²⁰ Idem, 114.

jaren twintig schreef de Franse socioloog Maurice Halbwachs over het onderwerp.²¹ In zijn werk *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925) zette hij uiteen dat herinnering per definitie een collectief en sociaal gegeven is. Volgens Halbwachs heb je een samenleving nodig om je herinneringen opnieuw op te roepen, te herkennen en een plaats te geven. Hiermee ging Halbwachs in tegen de heersende overtuiging dat herinnering een individueel concept is en dat het dus psychologisch te analyseren is.²² Halbwachs stelde dat herinnering in geschiedenis overgaat op het moment dat we onze geleefde verbinding met het verleden verliezen.²³ Collectieve herinnering is in de ogen van Halbwachs en zijn volgers dan ook een gedeelde, continue representatie van het verleden. Geschiedenis, bijvoorbeeld in boeken, werd niet als een vorm van herinnering gezien, omdat je als lezer niet direct in contact staat met het verleden.²⁴

Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw nam het aantal publicaties over (collectieve) herinnering pas echt een vlucht.²⁵ De Franse historicus Francois Hartog beschreef hoe na de Franse Revolutie (1789) het vooruitgangdenken opkwam. Een belangrijke rol was hierin weggelegd voor de natie, omdat het verleden hiervan volgens Hartog altijd onlosmakelijk verbonden was met het idee dat een natie een speciale weg aflegde richting deze toekomst.²⁶ Tot in de twintigste eeuw stond de natiestaat centraal en werd in de geschiedschrijving, die pretendeerde objectief te zijn, de uniciteit van de eigen natie benadrukt.²⁷ Onder invloed van onder andere de twee wereldoorlogen kwamen deze objectiviteit en de centrale rol van de natiestaat onder druk te staan, met name vanaf de jaren tachtig.²⁸ Volgens historicus Chris Lorenz ondermijnden deze ontwikkelingen de dominante positie van de natiestaat, maar desalniettemin bleef de natie ook in de geschiedschrijving ook in de late twintigste eeuw een belangrijke factor.²⁹

‘Nieuwe’ concepten, zoals herinnering, werden verbonden aan het moderne nationalisme. In 1983 publiceerde de Britse antropoloog en politicoloog Benedict Anderson de eerste druk van zijn beroemde werk *Imagined communities*, waarin hij de natie omschreef

²¹J.K. Olick en J. Robbins, ‘Social memory studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices’, *Annual Review of Sociology* 24 (1998) 106.

²² Idem, 109.

²³ Idem, 121.

²⁴ W. Kansteiner, ‘Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies’, *History and theory* 2 (2002) 181.

²⁵ Klein, ‘On the emergence’, 112.

²⁶ Chris Lorenz, ‘Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past’ in: Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter (eds.), *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 75.

²⁷ Idem, 78.

²⁸ Idem, 81.

²⁹ Idem, 80-81.

als een ‘verbeelde gemeenschap’; verbeeld als zijnde soeverein en begrensd. Alle gemeenschappen die te groot zijn voor persoonlijk contact, zijn volgens Anderson verbeeld. Verschillende mensen hoeven elkaar immers nog nooit gezien te hebben om zichzelf te identificeren als leden van dezelfde gemeenschap.³⁰ De natie is begrensd omdat het voor iedereen duidelijk is waar de ene gemeenschap ophoudt en een andere begint. Daarnaast brak de natie naar verlicht voorbeeld met het dynastieke oude bestel en was ze in die zin ook soeverein. Belangrijk is dat er met het wegvallen van deze hiërarchische samenleving een meer horizontaal, diep gevoel van verwantschap ontstond.³¹ Collectieve herinnering speelt een belangrijke rol binnen de theorie van Anderson, bijvoorbeeld omdat hij stelde dat herdenkingsmonumenten de meest duidelijke uiting zijn van de moderne nationalistische cultuur.³²

Waar Anderson met zijn nieuwe opvattingen begin jaren tachtig veel stof deed opwaaien binnen het thema nationalisme, deed de Franse historicus Pierre Nora als pionier hetzelfde voor de theorie rond herinnering. In 1984 verscheen het eerste deel van zijn monumentale *Lieux de memoire*-reeks, waarin hij herinnering en de natie aan elkaar verbond. Nora stelde dat er zoveel over ‘memoire’ werd gesproken omdat er eigenlijk nog maar weinig van onze herinneringen over was.³³ Het onderscheid dat Nora maakte tussen herinnering en geschiedenis borduurde voort op de visie die Halbwachs bijna zestig jaar eerder tentoonspredde.³⁴ Nora gaf aan dat de Fransen in de premoderne tijd een continue relatie met het verleden hadden, ze leefden in *milieux de memoire*. Alle grote veranderingen in de negentiende eeuw – industrieel, sociaal, politiek et cetera – maakten hier echter een eind aan: het verleden liep niet langer vloeiend over in het heden en toekomst en mensen werden als het ware losgesneden van hun herinneringen.³⁵ Deze verschuiving, met de roerige tijden na de Franse Revolutie als breekpunt, sluit aan bij Hartogs overgang van het klassieke naar het moderne historische regime.³⁶ Met zijn omvangrijke *Lieux de memoire*-project probeerde Nora alle belangrijke Franse plaatsen van herinnering en herdenking in kaart te brengen. Belangrijk is dat ‘plaats’ in de optiek van Nora een breed begrip is; ook een tekst, symbool of

³⁰ Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 2006) 6.

³¹ Idem, 7.

³² Idem, 9.

³³ Olick, ‘Social memory studies’, 121.

³⁴ Kansteiner, ‘Finding meaning’, 183.

³⁵ Olick, ‘Social memory studies’, 121.

³⁶ Lorenz, ‘Unstuck in time’, 75.

object kan een ‘lieu de memoire’ zijn.³⁷ Deze interpretatie van het begrip ‘plaats’ kon rekenen op de nodige kritiek. Zo stelde historicus Henk Wesseling - de drijvende kracht achter *Plaatsen van herinnering*, de Nederlandse variant van Nora’s project – dat het werk van zijn Franse inspirator ‘enigszins uit de hand gelopen was’.³⁸ De Nederlandse herinneringsplaatsen verwijzen dan ook alleen naar plaatsen in letterlijke zin, niet naar symbolen, zoals onder andere in de Duitse versie wel het geval is.³⁹ In het geval van de Eerste Wereldoorlog lijkt het me echter het meest zinvol om de ruimere definitie van Nora aan te houden, omdat bijvoorbeeld de symbolische ‘poppy’ of klaproos gezien kan worden als een belangrijke herinneringsplaats binnen de Britse herinneringscultuur. Des te meer omdat het gebruik en de betekenis van de poppy veranderlijk lijken te zijn, een belangrijke eigenschap die Nora toeschreef aan ‘lieux de memoire’.⁴⁰

Een belangrijke pijler in het werk van Nora is de natiestaat, de Franse natiestaat welteverstaan. Het verbaasde de Franse historicus dan ook dat zijn werk in de decennia na het verschijnen ervan navolging kreeg in bijvoorbeeld Duitsland en Nederland.⁴¹ Dit is echter niet zo verbazingwekkend als je in beschouwing neemt dat het aantal werken over nationale herinneringsculturen na 1990 sterk toenam. Zo schreef de Duitse historicus Reinhart Koselleck in 1994 een uitgebreid werk over verschillende herdenkingsculturen en ‘politieke dodenverering’.⁴² Academische artikelen en boeken over de Franse, Duitse en Britse herinnerings- en herdenkingsculturen – en de herinneringspolitiek die deze met zich meebrachten – zijn veelal gericht op de Tweede Wereldoorlog, maar zeker vanaf halverwege jaren negentig verschenen er ook de nodige werken over de collectieve herinnering aan de Eerste Wereldoorlog.⁴³ Zo gaat een van de hoofdstukken uit het eerder genoemde boek van Koselleck over Eerste Wereldoorlogmonumenten en herinneringscultuur in Frankrijk.⁴⁴

³⁷ A. Rigney, ‘Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory’, *Journal of European Studies* 1 (2005) 18.

³⁸ H.L. Wesseling, *Plaatsen van herinnering. Een historisch succesverhaal* (Amsterdam 2005) 13.

³⁹ Idem, 17-18.

⁴⁰ D. Marshall, ‘Making sense of remembrance’, *Social & Cultural Geography* 1 (2004) 39; Rigney, ‘Plenitude’, 18.

⁴¹ P. Nora, ‘Ten geleide’, in: Wesseling, *Plaatsen van herinnering*, 5.

⁴² Reinhart Koselleck, *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der moderne* (München 1994)

⁴³ Bijvoorbeeld: M. Bucur, ‘Review: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner en Claudio Fogu, *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham 2006) *American Historical Review* 113 (2008) 898-899; C. Dejung, ‘Review article: a past that refuses to pass: the commemoration of the Second World War and the Holocaust’, *Journal of Contemporary History* 43 (2008) 377-385; Andreas Huyssen, ‘Monument and Memory in a Postmodern Age’ in James E. Young (ed.), *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History* (New York 1994); M. Lane Bruner, ‘Review: Peter Carrier, Holocaust monuments and national memory cultures in France and Germany since 1989: the origins and political function of the VldHiv in Paris and the Holocaust Monument in Berlin (New York 2005)’, *American Historical Review* 111 (2006) 251-252; D.C. Peifer, ‘New books on memory, history and the Second World War’, *Contemporary European History* 18 (2009) 235-244.

⁴⁴ Koselleck, *Politische Totenkult*, 315-325.

Anderson noemde herdenkingsmonumenten als de tombe van de onbekende soldaat de meest duidelijke uiting van de moderne nationalistische cultuur.⁴⁵ Deze tombes werden kort na de Eerste Wereldoorlog in vrijwel alle deelnemende landen als symbool opgericht en ze zijn van groot belang voor nationale ceremonies en rituelen.⁴⁶

Een van de meest vooraanstaande auteurs over de Eerste Wereldoorlog en de rol hiervan binnen de Europese geschiedenis en cultuur is de Amerikaanse historicus Jay Winter. Reeds vanaf de jaren zeventig schreef hij over 'the Great War', maar in zijn latere werk ligt de nadruk meer op herdenking en herinnering. In zijn geprezen boek *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history* (1995) nam Winter de lezer mee langs verschillende herinneringsplaatsen in Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië. Winter gebruikte deze verschillende type symbolen om een beeld te schetsen van de vernietigende Eerste Wereldoorlog en de herinnering eraan.⁴⁷ De herinneringsplaatsen van Winter, die dus tevens plekken van rouw zijn, doen denken aan de 'lieux de memoire' van Nora, maar toch zijn er enkele belangrijke verschillen. Ten eerste zijn die van Winter internationaal; ze bevinden zich immers in verschillende landen. Daarnaast gebruikte Winter ze op comparatieve wijze en zette hij zich op die manier juist af tegen de moderne, nationale benadering van herinnering.⁴⁸

Hoewel Winter in *Sites of memory* over de grenzen heen keek, was zijn aanpak eerder multinational dan transnationaal. Hij hield zich immers voornamelijk bezig met het vergelijken van verschillende nationale herinneringsculturen; niet zozeer met het duiden van een Europese of globale herinneringscultuur. Deze focus op nationale herinneringscultuur bleef nog jaren dominant, zoals ook Lorenz al signaleerde.⁴⁹ Zo schreef historicus Alex King in 1998 een belangrijk werk over de symboliek en 'memory politics' rondom Britse Eerste Wereldoorlogmonumenten. In het boek zocht hij naar de impact die deze monumenten hadden op de Britse samenleving.⁵⁰ Rond dezelfde periode verschenen er verschillende

⁴⁵ Anderson, *Imagined communities*, 9.

⁴⁶ Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995) 27-28.

⁴⁷ Idem, 7. Verder schreef hij onder andere: Jay Winter en Emmanuel Sivan, *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999); Jay Winter, *Remembering war: the Great War and historical memory in the twentieth century* (New Haven 2006)

⁴⁸ Idem, 10-11.

⁴⁹ Lorenz, 'Unstuck in time', 80.

⁵⁰ Alex King, *Memorials of the Great War in Britain. The symbolism and politics of remembrance* (Oxford 1998) 1. Dit boek maakte deel uit van de reeks *The legacy of the Great War*, waar Jay Winter hoofdredacteur van was.

werken over de Franse Eerste Wereldoorlog en de representatie daarvan.⁵¹ Pierre Nora schreef in 2005 in zijn ten geleide van de Nederlandse *Plaatsen van herinnering* dat het internationale succes van zijn reeks hand in hand ging met de toenemende Europese eenwording. Daarbij viel het hem op dat er niet zozeer gezocht werd naar gemeenschappelijke Europese 'lieux', die er in zijn ogen wel waren, maar dat de grote landen vooral hun eigen herinneringsplaatsen claimden en afbakenden. Volgens Nora toonde deze keuze hoe de verschillende landen echt dachten over de Europese gemeenschap: er was meer aandacht voor onderlinge verschillen tussen naties dan voor eventuele punten van overeenkomst.⁵²

Rond het verschijnen van zijn opmerkingen kwam er echter ook een andere stroming op; een meer transnationale. In 2005 omschreef de Duitse historica Ute Frevert de geschiedkunde als 'de meest nationalistische academische discipline', maar tegelijkertijd merkte ze op dat er een verschuiving plaatsvond. Ze stelde namelijk dat er steeds meer aandacht kwam voor transnationale invloeden en dat er een 'europeanisering' van de geschiedenis gaande was.⁵³ Ook Lorenz sprak over de toenemende europeanisering van nationale geschiedenissen en hij wees hierbij op de oprichting van verschillende wetenschappelijke tijdschriften over de Europese geschiedenis.⁵⁴ De tendens die Frevert signaleerde, kon echter ook op de nodige kritiek rekenen, niet in de laatste plaats vanwege haar voorbeeld: (West-)Duitsland. Het land zou, na het verliezen van de Tweede Wereldoorlog, een minder sterk ontwikkeld gevoel van nationalisme kennen dan andere Europese naties en door toenemende Europese integratie kon europeanisering juist hier voet aan de grond krijgen.⁵⁵ Frevert weerlegde dit door te stellen dat critici ten onrechte menen dat er gekozen moet worden tussen nationale en transnationale/Europese identificatie; de twee kunnen volgens de historica moeiteloos naast elkaar bestaan en ze zijn in grote mate met elkaar verbonden. Daarnaast stelde Frevert dat het arbitrair is om het verleden in te delen als 'pre- en post-1945' - en daarmee als pre- en post-Europese integratie - omdat Europa in haar ogen al sinds 1918 een belangrijk onderdeel van nationale identificatie was.⁵⁶ Wel gaf Frevert toe dat europeanisering, hoewel het haar stempel drukt op alle EU-landen, het sterkst is in Duitsland, omdat het land na de 'mislukte germanisering van Europa' daar het meest baat bij

⁵¹ Bijvoorbeeld: Jules Maurin en Jean-Charles Jauffret, *La Grande Guerre 1914-1918. 80 ans d'historiographie et de representation* (Montpellier 2002). Meer in: E. Greenhalgh, 'Review article: writing about France's Great War', *Journal of Contemporary History* 40 (2005) 601-612.

⁵² P. Nora, 'Ten geleide', 5-6.

⁵³ U. Frevert, 'Europeanizing Germany's twentieth century', *History & Memory* 1 (2005) 88.

⁵⁴ Lorenz, 'Unstuck in time', 80. Voorbeelden van deze tijdschriften zijn *Contemporary European History*, opgericht in 1992, en *Journal of European Integration History*, dat in 1995 op poten werd gezet.

⁵⁵ Frevert, 'Europeanizing Germany's twentieth century', 88.

⁵⁶ Idem, 88-89.

had.⁵⁷ In het hoofdstuk over de Duitse herdenking van de Eerste Wereldoorlog ga ik dieper op dit thema in.

Over het idee van een geleidelijke europeanisering van de nationale herinnering bestond beslist geen consensus. De Britse socioloog Gerard Delanty stelde eveneens in 2005 dat het tot voor kort niet mogelijk was om van een Europese herinnering te spreken. Europese collectieve herinneringen waren er in zijn ogen niet en de EU was zelfs geheel ‘herinneringsloos’.⁵⁸ Volgens Delanty is herinnering pas recentelijk een belangrijk onderdeel geworden van de Europese identiteit, met name door toedoen van een algemene herdenkingscrisis. De socioloog meende dat herdenkingen in Europa steeds meer onder vuur liggen, met name vanwege de politieke subjectiviteit die ten grondslag ligt aan de keuze wie wel en wie niet te herdenken. Delanty plaatste dit in zijn artikel binnen een meer algemene tendens: herinneringen, triomfantelijk of traumatisch, worden op post-nationale manier ingericht, met een focus op juist een kleinere of grotere gemeenschap. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is volgens hem de herinnering aan de Holocaust, die met name in Duitsland veranderde.⁵⁹

De Holocaust-herinnering heeft ook een centrale plaats in het werk van sociologen Daniel Levy en Natan Sznaider, maar zij stelden net als Frevert juist dat transnationale invloeden al langer bestaan. Ze spraken in de context van europeanisering van de opkomst van ‘kosmopolitische herinneringen’; een proces waarin de collectieve herinnering de grenzen van het tot dan toe dominante raamwerk van de natie overstijgt. Universele en specifieke herinneringen zijn hierbij niet zozeer elkaars tegenpolen, maar ze kunnen ook vermengen.⁶⁰ De twee sociologen introduceerden dit concept overigens al eerder en dit kwam ze op de nodige kritiek te staan, onder andere vanwege de historische beladenheid van de term ‘kosmopolitisch’. Recensent Andreas Huyssen stelde onder andere dat het begrip lijkt te impliceren dat de stad, het centrum, de periferie domineert.⁶¹ Vanwege deze gevoeligheid zal dit concept niet centraal staan in deze scriptie: in plaats daarvan werk ik met ‘transnationale herinnering’, een term die minder politiek beladen lijkt.

Ongeveer parallel aan de discussie over de mogelijkheid van een Europese collectieve (of kosmopolitische) herinnering loopt een debat over de rol van de Europese Unie binnen

⁵⁷ Idem, 111.

⁵⁸ G. Delanty, ‘The idea of a cosmopolitan Europe: on the cultural significance of Europeanization’, *International Review of Sociology* 3 (2005) 410.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ D. Levy en N. Sznaider, ‘Memories of Europe: cosmopolitanism and its others’, *Cosmopolitanism and Europe* 15 (2007) 160.

⁶¹ A. Huyssen, ‘Review essay’, *The Germanic review. Literature, culture, theory* 78:1 (2003) 89.

herinneringen en herdenkingen. De vooraanstaande historici Konrad Jarausch en Thomas Lindenberger beargumenteerden in hun boek *Conflicted memories. Europeanizing contemporary history* dat er niet zoiets bestaat als een ‘Europese kijk op de geschiedenis’. In schoolboeken uit verschillende Europese landen komen bijvoorbeeld geregeld dezelfde afbeeldingen voor, maar dit wil nog niet zeggen dat de interpretatie ervan hetzelfde is; de auteurs spreken dan ook over een ‘lappendeken van herinneringen’.⁶² Mensen maken actief gebruik van collectieve herinneringen; een proces dat filosoof Michel de Certeau als ‘toe-eigening’ bestempelde. Dit is een belangrijk gegeven om te vermelden, omdat het aangeeft dat er binnen een herinneringscultuur geen sprake is van passieve ontvangers, maar dat mensen actief interpreteren.⁶³

Jarausch en Lindenberger stelden dat de discussie over de afbeeldingen op de gemeenschappelijke munt als waarschuwing kon dienen wanneer de EU aan zou nemen dat er sprake was van transnationale historische consensus.⁶⁴ De beleidsmakers in Brussel moeten volgens de twee historici uitkijken met het ahistorisch poneren van een gedeelde Europese herinnering om daarmee het integratieproces te legitimeren, omdat dit naties juist tegen de borst kan stuiten.⁶⁵ Historica Maria Grever schreef al eerder dat minderheden, in dit geval deze afzonderlijke naties, een grotere herinneringscultuur kunnen ondermijnen.⁶⁶ Het doel van een hedendaagse Europese geschiedenis zou dan ook geen gehaaste harmonisering moeten zijn, maar een kritische erkenning van meerdere histories. Deze geschiedenissen kunnen volgens Jarausch en Lindenberger wel naast elkaar worden gelegd en met elkaar verbonden en vergeleken worden, zoals Winter eerder al deed met de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Dit is volgens hen de enige manier waarop een gedeelde herinneringscultuur kan ontstaan, niet door middel van ‘cute advertising symbols from Brussels’.⁶⁷

Enkele jaren na het werk van Jarausch en Lindenberger schreef ook literatuurwetenschapper Ann Rigney over de pogingen van de Europese Unie om een gedeelde herinnering te creëren. Ze stelde in haar recente artikel dat Brussel zich hiermee bezig houdt omdat burgers zich maar moeilijk kunnen identificeren met de verbeelde gemeenschap – om met Anderson te spreken – die Europa is.⁶⁸ Het proces waarin partijen

⁶² Konrad Jarausch en Thomas Lindenberger, *Conflicted memories. Europeanizing contemporary history* (New York 2007) 3.

⁶³ M. Grever, ‘Visualisering en collectieve herinneringen.’Volendams meisje’ als icoon van de nationale identiteit’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 2 (2004) 213.

⁶⁴ Jarausch en Lindenberger, *Conflicted memories*, 3.

⁶⁵ Idem, 15.

⁶⁶ Grever, ‘Visualisering’, 214.

⁶⁷ Idem, 16-17.

⁶⁸ A. Rigney, ‘Transforming memory and the European project’, *New Literary History* 4 (2012) 607.

herdenkingen en in bredere zin het verleden inzetten voor actuele doeleinden, wordt ook wel ‘memory politics’ genoemd.⁶⁹ De bereidheid van de EU om historisch begrip ondergeschikt te maken aan inzetbaarheid, een onderdeel van deze ‘memory politics’, kon zeker niet rekenen op Rigneys goedkeuring.⁷⁰ Toch stelde ze, net als Jarausch en Lindenberger, dat herinnering kan bijdragen aan een gedeeld Europees burgerschap. De vorming van deze herinnering dient dan wel een dialoog tussen verschillende verledens en net zoveel toekomst te zijn.⁷¹ Verschillende groepen kunnen het verleden - in dit geval de Eerste Wereldoorlog - namelijk op uiteenlopende manieren toe-eigenen en hergebruiken, wat kan leiden tot ‘mnemonic battles’, een term van socioloog Eviatar Zerubavel.⁷² Omdat deze thesis (deels) gaat over het mogelijke spanningsveld tussen nationale en supranationale herinneringen, zijn de bovengenoemde concepten van belang.

Concluderend kan gesteld worden dat er het nodige is geschreven over nationale herinneringsculturen en de Eerste Wereldoorlog. Jay Winter heeft verschillende boeken gewijd aan het vergelijken van deze visies op het herdenken van ‘the Great War’. Daarnaast zijn er werken over de Europese herinnering, bijvoorbeeld van Gerard Delanty, en de rol van de Europese Unie in de creatie hiervan, beschreven door onder andere Jarausch, Lindenberger en Rigney. Hoewel er nog dit jaar een PhD-thesis is verschenen over de transitie van een nationaal naar een Europese herinneringsraamwerk, zijn deze verschillende aspecten – naar mijn weten – nog niet of nauwelijks aan elkaar verbonden.⁷³ Met het oog op 2014, honderd jaar na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, lijkt het me dan ook zinvol om te onderzoeken welk beeld de Europese Unie van de oorlog wil schetsen en hoe deze representatie zich verhoudt tot verschillende nationale herinneringsculturen.

1.4. Bronnen

Om de mogelijke vorming van een transnationale/Europese herinnering te onderzoeken, richt ik mij met name op EU-beleidsstukken. Deze stukken over het Europese cultuur- en financieringsbeleid worden in deze thesis kwalitatief geanalyseerd. Een voorbeeld van dit type bron is een beleidsstuk van de Europese Commissie over de implementatie van het ‘Europe for Citizens’-programma (2014-2020), waar ook de herdenkingen van de Eerste

⁶⁹ M. McDonald, “‘Lest we forget’: the politics of memory and Australian military intervention”, *International Political Sociology* 4 (2010) 288.

⁷⁰ Rigney, ‘Transforming memory’, 608.

⁷¹ Idem, 624.

⁷² Eviatar Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 27.

⁷³ A. Sierp, ‘Constructing the past, shaping the future, from a national to a European memory framework (PhD thesis)’, *Journal of European Integration History* 19 (2013) 164-166.

Wereldoorlog onderdeel van uit zullen maken.⁷⁴ Naast deze (interne) documentatie speelt ook correspondentie tussen Europarlementariërs en de Europese Commissie een rol binnen dit onderzoek.⁷⁵ Deze primaire bronnen contextualiseer ik met informatie uit secundair materiaal, bijvoorbeeld mediapublicaties en academische boeken en artikelen over het onderwerp. De beleidsstukken en interne correspondentie zijn, hoewel openbaar, niet zozeer geschreven voor een groot publiek; ze zijn veelal bedoeld voor ‘achter de schermen’. In mijn ogen vormen deze bronnen dan ook het meest pure beeld van wat de EU voor ogen heeft met de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Ze zijn het directe resultaat van interne politieke overwegingen en de retoriek is niet in de eerste plaats bedoeld om de Europese burger te overtuigen. Het is echter wel degelijk interessant om persberichten, speeches, publieke debatten en documenten die bedoeld zijn om te verspreiden te analyseren, omdat daaruit duidelijk wordt hoe de EU haar gekozen strategie presenteert naar de buitenwereld. Ook dit aspect komt in deze thesis terug. Op deze manier vorm ik een zo compleet mogelijk geheel van de intenties van de EU en de manier waarop ze deze uitdraagt. Juist door allebei deze kanten van het spectrum te analyseren, wordt duidelijk in hoeverre er sprake is van ‘memory politics’.

Wat betreft de deelvragen over de verschillende nationale herinneringsculturen heb ik me deels laten informeren door secundaire bronnen over de manier waarop Duitsland en Groot-Brittannië de Eerste Wereldoorlog herinneren. Deze achtergrondkennis is vervolgens gekoppeld aan een analyse van de plannen rond de verschillende nationale herdenkingen in 2014, die grotendeels via internet na te slaan zijn.⁷⁶ Net als in het Europese geval komen hier ook speeches en debatten aan bod, omdat deze inzicht bieden in de wijze waarop de nationale overheden het onderwerp over willen brengen op hun bevolking. Mediabronnen zijn gebruikt om te achterhalen in hoeverre de verschillende overheidsplannen en –retoriek leidden tot kritiek en/of debat, binnen en buiten de eigen landsgrenzen. Dit laatste is relevant omdat het bijdraagt aan het beeld dat ik kan schetsen van de respectievelijke nationale herinneringsculturen.

⁷⁴ Europese Commissie, *Commission implementing decision of 31.10.2013*.

⁷⁵ Bijvoorbeeld: ‘Parliamentary questions (3 june 2013). Question for written answer to the Commission. Rule 117. Diane Dodds (NI). Subject: marking the centenary of the First World War’ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-006262&language=EN> (4-12-2013)

⁷⁶ Ik heb hier nog niet erg uitgebreid naar kunnen zoeken, maar herdenkingsplannen van Groot-Brittannië heb ik op deze wijze al gevonden: ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’: <https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)

1.5. Methode

Identiteitsconstructie door middel van collectieve herinnering – op nationaal en transnationaal niveau – staat centraal in deze thesis. Om hier een beeld van te vormen, deed ik kwalitatief onderzoek zoals gebruikelijk is binnen de memory studies. Ik kijk hierbij naar degene die de herinnering naar voren brengt, de wijze waarop dit gebeurt en de manier waarop deze ontvangen wordt.⁷⁷ Ik analyseer de EU-beleidsdocumenten inhoudelijk om er op die wijze achter te komen welke rol de supranationale samenwerking speelt tijdens de Eerste Wereldoorlog-herdenkingen van 2014 en hoe dit te verklaren is. Het gaat me hier niet alleen om wat er precies geschreven wordt door de beleidsmakers – bijvoorbeeld concrete plannen of financieringsplaatjes van herdenkingen – maar ook in welke context de herdenkingen geplaatst worden. Interessant is bijvoorbeeld dat de herdenking van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (2014) deel uitmaakt van een breder programma, waar ook het vijftienvijftigjarig jubileum van de Val van de Muur en tien jaar EU-uitbreiding met verschillende Oost-Europese landen toe behoren.⁷⁸ Omdat alle herinneringen binnen een bepaalde context gevormd worden, is het belangrijk om niet alleen sec naar de brontekst te kijken, maar om ook de bredere perspectief in ogenschouw te nemen.⁷⁹

Het analyseren van beleidsdocumenten om een beeld te krijgen van de visie en plannen van de EU rond Eerste Wereldoorlog-herdenkingen is in mijn ogen een adequate, maar weinig vernieuwende onderzoeksmethode. Tekstanalyse, in welke vorm dan ook, is immers een veelvoorkomende manier van onderzoek doen. Wel kun je stellen dat de bronnen die in deze thesis aangeboord worden nog niet voor dit doeleinde zijn ingezet. EU-beleidsdocumenten zijn ongetwijfeld door andere onderzoekers onder de loep genomen, maar de documenten waar ik op inzet zijn veelal recent – ze hebben immers betrekking op de herdenkingen in 2014 – en deze zijn nog niet geanalyseerd binnen het onderwerp van mijn studie. Door deze ‘maagdelijke’ bronnen te analyseren, hoop ik ook in deze zin iets bij te dragen aan het academisch debat, in dit geval dat over de rol van de EU.

⁷⁷ Kansteiner, ‘Finding meaning in memory’, 197.

⁷⁸ Europese Commissie, *Commission implementing decision of 31.10.2013*, 8.

⁷⁹ Kansteiner, ‘Finding meaning in memory’, 190.

2. De vorming van een Europese herinneringscultuur

“We should never stop nourishing our European history and memory. We should never let it to rest”, zo sprak Martin Schulz, de president van het Europees Parlement, bij de opening van een tentoonstelling over de Europese erfenis van de Tweede Wereldoorlog in juni 2014. Hij vervolgde zijn betoog met een citaat van de Franse schrijver Albert Camus. “With his usual optimism, Camus stated that ‘in the end, man is not entirely guilty — he did not start history. Nor is he wholly innocent - he continues it.’ Nevertheless, let me add, man would be wholly guilty, if he started to forget it.”⁸⁰ Uit deze woorden van Martin Schulz, voorzitter van het Europees Parlement, blijkt dat herinnering en Europees verleden binnen de Europese Unie van vandaag de dag een belangrijke rol innemen. In de inleiding heb ik de algemene ontwikkelingen rond het begrip collectieve herinnering en het politieke gebruik ervan geschetst. In het verlengde daarvan wil ik in dit hoofdstuk bespreken hoe er op Europees niveau in zijn algemeenheid met herinnering en herdenking wordt omgegaan; in het volgende hoofdstuk ga ik specifiek in op de Eerste Wereldoorlog. Door dit thema te behandelen, wil ik mijn eerste deelvraag beantwoorden, namelijk: in hoeverre is er sprake van een Europese transnationale herinneringscultuur en wat is de relatie hiervan met de toenemende Europese politieke integratie na de Tweede Wereldoorlog? Allereerst licht ik toe welke rol herinnering heeft gespeeld binnen de EU vanaf de eerste Europese integratie en vervolgens zet ik uiteen op welke wijze ‘Brussel’ actief bezig is met herdenkingsprojecten. Het is hierbij niet mijn intentie al te diep in te gaan op het Europese cultuurbeleid van de afgelopen zes decennia. Afgezien van het feit dat dit een onderzoek op zichzelf is, streef ik er voornamelijk naar een goede voedingsbodem te creëren zodat ik de specifieke Europese herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in het volgende hoofdstuk adequaat kan behandelen.

2.1. Herinnering en het Europese project

In iets meer dan zestig jaar veranderde ‘Europa’ van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in de Europese Unie; van een economisch verbond met zes leden in een 28 lidstaten tellend samenwerkingsverband. Waar Europese integratie aanvankelijk nog vooral

⁸⁰ ‘Speech by the President of the European Parliament Martin Schulz at the official opening of the exhibition “Routes of Liberation: European Legacies of the Second World War”’: http://www.europarl.europa.eu/the-president/en/press/press_release_speeches/speeches/sp-2014/sp-2014-february/html/speech-by-the-president-of-the-european-parliament-martin-schulz-at-the-official-opening-of-the-exhibition-routes-of-liberation-european-legacies-of-the-second-world-war- (17-06-2014)

op wederzijdse economische voordelen gericht was, kwam cultuur gaandeweg steeds meer centraal te staan, met name in de laatste twee decennia.⁸¹ Hoewel cultuurbeleid dus niet direct een speerpunt was, stond een gezamenlijke geschiedenis weldegelijk aan de wieg van de Europese integratie. De herinnering aan de Holocaust wordt door sommigen namelijk omschreven als de ‘negatieve oprichtingsmythe’ van de Europese Unie.⁸² Oprichtingsmythes benadrukken in de regel een breuk met het verleden en een reorganisatie van een gemeenschap rondom nieuwe waarden.⁸³ De ‘nooit meer’-gedachte met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en zijn oorzaken was een belangrijk fundament voor de eerste Europese integratie.⁸⁴ Ontstaansmythes kunnen politieke legitimiteit verschaffen, omdat ze gebaseerd zijn op een beroep op het verleden, terwijl rechtvaardiging van beleid over het algemeen juist toekomstgericht is.⁸⁵ Literatuurwetenschapper Ann Rigney, die in de inleiding al kort aan bod kwam, stelt dat het verleden in die zin altijd een grote rol heeft gespeeld in het vormgeven van een Europese toekomst.⁸⁶ Voormalige vijandschappen overwinnen en zo het verleden achterlaten: volgens Rigney zijn dit cruciale elementen binnen het integratiediscours, al sinds de oprichting van de Raad van Europa (1949) en de eerder genoemde EGKS (1951).⁸⁷

Theorie over memory politics gaat vaak over staten, iets wat het Europese project in ieder geval niet is in klassieke zin.⁸⁸ Desalniettemin doet de manier waarop herinnering wordt ingezet ten behoeve van de opbouw van een gezamenlijke toekomst denken aan het natievormingsproces zoals beschreven door Ernest Renan in de negentiende eeuw. In zijn werk *Qu'est-ce qu'une nation?* benadrukte hij dat selectief herinneren én vergeten onmisbaar zijn voor de vorming van een gedeeld, in zijn geval nationaal verleden.⁸⁹ Het ‘Europeanisme’ van de afgelopen decennia, het bouwen en een gedeelde identiteit op basis van geschiedenis, vertoont dan ook de nodige parallellen met de ontwikkeling van het nationalisme.⁹⁰ Etnograaf Anthony D. Smith schreef in 1992 al dat er drie belangrijke bestandsdelen zijn voor de vorming van een collectieve identiteit: een gevoel van continuïteit, gedeelde herinneringen en

⁸¹ Chris Shore, *Building Europe. The cultural politics of European integration* (Londen 2000) 1.

⁸² B. Lapp, ‘Book review: "Malgorzata Pakier en Bo Stråth eds., *A European memory? Contested histories and politics of remembrance* (New York 2010)’, *Central European History* 45 (2012) 177.

⁸³ A. Sierp, ‘Wither Europe, wither memory? Or the future of the past’ (2010), *Conference “Whither Europe?” van de European Community Studies Association, Victoria (Canada)*, 3.

⁸⁴ J. Palmowski, ‘The europeanization of the nation-state’, *Journal of Contemporary History* 46 (2011) 652.

⁸⁵ Sierp, ‘Wither Europe’, 3.

⁸⁶ A. Rigney, ‘Transforming memory and the European project’, *New Literary History* 4 (2012) 611.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ C. Closa, ‘Negotiating the past: Claims for recognition and policies of memory in the EU’, *IPP Working Papers* (2010) 6.

⁸⁹ A. Abizadeh, ‘Historic truth, national myths and liberal democracy: on the coherence of liberal nationalism’, *The Journal of Political Philosophy* 3 (2004) 292.

⁹⁰ Konrad Jarausch en Thomas Lindenberger, *Conflicted memories. Europeanizing contemporary history* (New York 2007) 1; Rigney, ‘Transforming memory’, 611.

als gevolg van deze twee een geloof in een gezamenlijke toekomst. Deze ingrediënten staan aan de basis van zowel de nationale als de Europese identiteit, zo meende de Brit, en ze omvatten zowel de eerder genoemde legitimiteit als de rechtvaardiging van beleid.⁹¹

Het verleden mocht dan aan de basis staan van de Europese samenwerking, maar dit betekende nog niet dat hier direct veel aandacht naar uitging. Carlos Closa, politicoloog en expert op het gebied van Europese integratie, stelde dat er begin jaren vijftig weinig tot geen Europees beleid was op het gebied van cultuur in het algemeen en herinnering in het bijzonder.⁹² De focus lag, zoals de naam EGKS al lijkt te suggereren, voornamelijk op economische integratie.⁹³ Het verhaal gaat dat Jean Monnet (1888-1979), voormalig Frans politicus en een ‘founding father’ van de Europese samenwerking, deze keuze later betreurde. “Als we het allemaal over zouden mogen doen, zouden we moeten beginnen met cultuur”, schijnt ‘de vader van Europa’ tegen het eind van zijn leven gezegd te hebben.⁹⁴ Volgens de Franse historicus Henry Roussou werden de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, de periode van nationale wederopbouw en Europese eenwording, met name gekenmerkt door officiële stilte, vergetelheid en onderdrukking van herinnering.⁹⁵ De Britse socioloog Gerard Delanty ging nog verder en stelde dat de EU lange tijd ‘herinneringsloos’ is geweest.⁹⁶

Ondanks het ontbreken van concreet beleid beargumenteerde Rigney echter dat ‘Brussel’ zich weldegelijk bezighield met de gedeelde Europese herinnering, wellicht juist omdat het recente verleden een dergelijk belangrijke rol speelde in de creatie van de Europese instituties.⁹⁷ Verschillende auteurs gaven aan dat het Europese samenwerkingsverband van begin af aan waarneembare koers voer met betrekking tot herinnering.⁹⁸ Deze narratieven kwamen met name naar voren in speeches, verklaringen en verdragen. Politicologe Eva-Clarita Onken omschreef het eerste Europese herinneringsdiscours, direct na het begin van de integratie, als tamelijk zwart-wit; de nadruk lag volgens haar op de Duitse schuld aan de

⁹¹ A.D. Smith, ‘National identity and the idea of European unity’, *International Affairs* 68 (1992) 58.

⁹² C. Closa, ‘Dealing with the past: memory and European integration’, *Jean Monnet Working Papers* 1 (2011) 7.

⁹³ Bronisław Geremek, ‘Common memory and European identity’, in: Hannes Swoboda en Jan Marinus Wiersma (eds.), *Politics of the past: the use and abuse of history* (Brussel 2009) 36.

⁹⁴ ‘De vader van Europa’ was een bijnaam van Monnet vanwege zijn actieve rol in het opzetten van de eerste Europese instanties (EGKS en Euratom). Shore, *Building Europe*, 44.

⁹⁵ Henry Roussou, ‘History of memory, policies of the past: what for?’, in: Konrad Jarausch en Thomas Lindenberger (eds.), *Conflicted memories. Europeanizing contemporary history* (New York 2007) 29.

⁹⁶ G. Delanty, ‘The idea of a cosmopolitan Europe: on the cultural significance of Europeanization’, *International Review of Sociology* 15 (2005) 410.

⁹⁷ Rigney, ‘Transforming memory’, 611.

⁹⁸ E. Onken, ‘The Baltic states and Moscow’s 9 May commemoration: analysing memory politics in Europe’, *Europe-Asia Studies* 59 (2007) 30; Rigney, ‘Transforming memory’, 612; Roussou, ‘History of memory’, 29.

Tweede Wereldoorlog en op het verzet en lijden van de bezette landen.⁹⁹ Ann Rigney trok het met haar eerste ‘European master narrative’ wat breder. De literatuurwetenschapper zette namelijk uiteen dat de periode van de eerste Europese integratie gekenmerkt wordt door een discours over transnationaal verzet tegen fascisme. In dit narratief was Europese samenwerking ‘de verdediger van democratische waarden en de waarborg voor een andere toekomst’.¹⁰⁰ Closa plaatste het narratief dat een verenigd Europa een garantie is voor blijvende vrede overigens binnen een discours over verzoening, waar Europese leiders, politici en instituties zich door de tijd heen talloze malen over hebben uitgesproken.¹⁰¹ Voor de rest van mijn onderzoek zal ik me met name op Rigneys beschrijving van het eerste narratief richten, omdat dit wat breder is dan de benadering van Onken en wat concreter dan die van Closa. Wel zal ik, waar mogelijk en relevant, Closa en Onken noemen, omdat hun theorieën sterk raken aan die van Rigney.

Op 9 mei 1950 legde Robert Schuman, de toenmalige Franse minister van Buitenlandse Zaken, zijn beroemde verklaring af die aan de basis zou staan de EGKS. “De wereldvrede kan slechts worden bewaard door inspanning van alle positieve krachten welke hem tegen de dreigende gevaren kunnen beschermen”, zo stak de staatsman van wal. Even later vervolgde hij: “Frankrijk, dat sedert meer dan twintig jaar de voorvechter van een verenigd Europa is geweest, heeft steeds als voornaamste doel voor ogen gehad, de vrede te dienen. Daar Europa niet tot stand gekomen is, hebben wij de oorlog gekend.”¹⁰² Dit citaat van Schuman lijkt goed aan te sluiten bij de discursieve rol van Europa als garantie voor een vreedzame toekomst. Rigney zelf refereerde overigens aan een ander voorbeeld uit de vroege jaren vijftig, namelijk het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (1950).¹⁰³ Naast de verschillende artikelen over rechten en verboden is er in dit document een meer algemene inleiding opgenomen. Daarin staat onder vastgelegd dat de Raad van Europa – als organisatie overigens onafhankelijk van de EGKS – als doelstelling heeft zijn leden te verenigen en dat de transnationale samenwerking een diep geloof heeft in ‘een waarlijk democratische regeringsvorm’.¹⁰⁴ Net als de toespraak van Schuman raakt deze boodschap dus aan het eerste narratief zoals dat door Rigney omschreven werd.

⁹⁹ Onken, ‘The Baltic states’, 30.

¹⁰⁰ Rigney, ‘Transforming memory’, 612.

¹⁰¹ Closa, ‘Dealing with the past’, 31.

¹⁰² ‘De Schumanverklaring – 9 mei 1950’: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_nl.htm (27-03-2014)

¹⁰³ Rigney, ‘Transforming memory’, 612.

¹⁰⁴ Raad van Europa, *Europees Verdrag over de Rechten van de Mens* (Rome 1950) 5.

Waar er over de eerste variant van het Europese herinneringsdiscours nog verschillende interpretaties bestaan, lijkt er een stuk meer consensus te zijn als het gaat om het daaropvolgende narratief. Rigney beschreef dat in de jaren zestig het besef van de omvang van de Holocaust en collaboratie tijdens de oorlog toenam en dat hieruit een nieuwe vertelstructuur ontstond. Het eerste narratief over succesvol verzet tegen tirannie maakte plaats voor een nieuwe bezorgdheid over de Holocaust en de vele vormen van schuldigheid. Binnen dit narratief van het Europese samenwerkingsverband – inmiddels omgedoopt tot Europese Economische Gemeenschap (1958) - gold de Holocaust volgens Rigney als het tegenovergestelde van de Europese waarden; het was een symptoom van ‘ziekelijk nationalisme en ongebreideld racisme’.¹⁰⁵ Onken schreef dat vanaf de jaren zeventig de Holocaust gold als de ‘algemene verenigende herinnering’. Net als Rigney stelde ze dat de Holocaust symbool kwam te staan voor het barbarisme waar de Europese eenheid zich juist aan wilde onttrekken. Minstens dertig jaar lang zou dit herinneringsregime, zoals Onken het noemde, dominant blijven.¹⁰⁶ Anderen stelden zelfs dat de herinnering aan de Holocaust vanaf de jaren zeventig gezien kon worden als ‘de Europese canon’ van de EU.¹⁰⁷ Meer recentelijk zou de Holocaustherinnering dusdanig dominant zijn geworden dat andere herdenkingsgelegenheden overschaduwd worden, zo meende Roussou.¹⁰⁸

2.2. Herinnering en de focus op cultuurbeleid

Tot de jaren negentig zou de positie van het Holocaustnarratief nagenoeg onbedreigd blijven.¹⁰⁹ Vanaf de jaren tachtig werd er echter wel meer aandacht besteed aan de geschiedenis van de Europese samenwerking zelf en hier kwamen ook meer concrete initiatieven uit voort. Zo riep de EEG in 1985 de datum 9 mei uit als ‘Europa Dag’ om de eerder genoemde speech van Robert Schuman uit 1950 te herdenken, daar hiermee de basis was gelegd voor Europese integratie.¹¹⁰ Daarnaast verschenen er vanaf eind jaren tachtig een aantal films – geproduceerd in opdracht van ‘Brussel’ - die verhaalden over de geschiedenis en verdiensten van een verenigd Europa. Voorbeelden hiervan zijn *Jean Monnet, Father of Europe* (1988) en *The Tree of Europe* (1993), dat beloofde ‘alle Europeanen bewust te maken

¹⁰⁵ Rigney, ‘Transforming memory’, 612.

¹⁰⁶ Onken, ‘The Baltic states’, 30.

¹⁰⁷ Klas-Göran Karlsson, ‘The uses of history and the third wave of Europeanisation’ in:

Małgorzata Pakier en Bo Stråth (eds.), *A European memory? Contested histories and politics of remembrance* (New York 2010) 41.

¹⁰⁸ Roussou, ‘History of memory’, 30.

¹⁰⁹ Rigney, ‘Transforming memory’, 613.

¹¹⁰ Roussou, ‘History of memory’, 33.

van hun gezamenlijke afkomst'.¹¹¹ De vraag is echter in hoeverre de Europese elite erin slaagde de 'heroïsche zelfmythe', zoals antropoloog Chris Shore het omschreef, over te brengen op de burger.¹¹² Anthony D. Smith, etnograaf en expert op het gebied van nationalisme, stelde in 1992 - het jaar dat de Europese Unie onstond - dat er nog geen sprake was van een Europese herinneringscultuur.¹¹³ Hij zette uiteen dat historische 'mythomoteurs', mythes die het volk moesten verenigen, niet overkwamen. Burgers eigenden zich de verhalen niet toe en volgens de etnograaf schuilde hierin het dilemma van het Europese project. Ze stond voor een keuze tussen 'onacceptabele historische mythes en herinneringen' en een 'herinneringsloze lappendeken, slechts bij elkaar gehouden door politieke en economische belangen'.¹¹⁴

Op het moment dat Smith zijn bevindingen op papier zette, maakte de Europese gemeenschap echter al grote veranderingen door, veroorzaakt door zowel interne als externe factoren.¹¹⁵ De Val van de Berlijnse Muur (1989) en het einde van de Sovjet-Unie (1991) waren ingrijpende gebeurtenissen voor het Europese project. Lange tijd was de Europese integratie afgebakend geweest: de economische en politieke grens tussen Oost en West was duidelijk en stabiel. Toen de Sovjet-Unie uiteenviel, veranderde het geopolitieke spectrum volkomen en begonnen voormalige Oostbloklanden hun blik op West-Europa te richten.¹¹⁶ Volgens de Duitse historicus Hartmut Kaelble heeft identificatie met Europa lang te maken gehad met 'een ander'; een partij waartegen Europa zich af kon zetten. Met het verdwijnen van de Sovjet-Unie verloor het Europese project deze ander, waardoor identificatie, dat toch al geen overweldigend succesverhaal was, een heikel punt werd.¹¹⁷ Het einde van de Koude Oorlog bood in die zin perspectief voor intensivering van het Europese integratieproces en sinds begin jaren negentig was de EU op nog meer beleidsterreinen actief.¹¹⁸ Kaelble noemde dit decennium om die reden ook wel 'het politiseringstijdperk' van de EU.¹¹⁹ Jacques Delors,

¹¹¹ Shore, *Building Europe*, 59.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ A.D. Smith, 'National identity and the idea of European unity', *International Affairs* 68 (1992) 74.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ U. Frevert, 'Europeanizing Germany's twentieth century', *History & Memory* 1 (2005) 109.

¹¹⁶ Wilfried Spohn, 'National identities and collective memory in an enlarged Europe' in: Klaus Eder en Wilfried Spohn (eds.), *Collective Memory and European Identity: The Effects of Integration and Enlargement* (Londen 2005) 12.

¹¹⁷ Hartmut Kaelble, 'Identification with Europe and politicization of the EU since the 1980s', in: Jeffrey Checkel en Peter Katzenstein (eds.), *European identity* (Cambridge 2009) 207.

¹¹⁸ C. Kantner, 'Collective identity as shared ethical self-understanding the case of the emerging European identity', *European Journal of Social Theory* 9 (2006) 501.

¹¹⁹ Kaelble, 'Identification with Europe', 206.

in 1992 president van de Europese Commissie, pleitte vurig voor een ‘Europa zonder grenzen’.¹²⁰

Met de verdere integratie op andere het gebied van sociaal beleid, veiligheid en immigratie - zoals vastgelegd in het Verdrag van Maastricht (1992) - kreeg het aspect ‘burgerschap’ meer nadruk.¹²¹ Doordat de EU steeds nadrukkelijker aanwezig was, ontstond ook meer en meer het vraagstuk rond de rol van de Europese burgers. Het proberen te bewerkstelligen van een lidmaatschapsgevoel werd vervolgens een belangrijk doel voor de Europese Commissie.¹²² Chris Shore stelde in zijn werk dat de Europese elites zich inzetten om hun visie over Europees bewustzijn en een Europese cultuur over te brengen op de burger.¹²³ Verschillende auteurs geven aan dat gedeelde herinnering een van de middelen was om dit doel te bereiken.¹²⁴ Delanty meende dat herinnering pas relatief recent belangrijk werd voor de Europese identiteit en de socioloog plaatste dit binnen een meer algemene ontwikkeling rondom het herinneringsdenken.¹²⁵ Zoals in het vorige hoofdstuk te lezen was, zijn de meeste historici het erover eens dat de toenemende aandacht voor het concept herinnering, vanaf de jaren tachtig plaatsvond.¹²⁶ Rond 1990 kon de Koude Oorlog niet langer als interpretatief raamwerk dienen, zo gaven historici Małgorzata Pakier en Bo Stråth aan. Het herzien van het verleden om het heden én de toekomst beter te kunnen begrijpen, leidde tot de ‘memory boom’; een fenomeen dat zich niet beperkte tot de academische wereld, maar ook zijn weg vond naar de media en de (internationale) politiek.¹²⁷ Het is dan ook niet verwonderlijk dat herinnering juist begin jaren negentig opdook binnen het EU-cultuurbeleid.

De veranderde verhoudingen binnen Europa zorgden er echter wel voor dat de narratieven die tot dan toe leidend waren geweest niet langer voldeden. Met name na 2004 - het jaar dat acht Centraal- en Oost-Europese landen toetraden tot de EU – bleek dat het

¹²⁰ Antje Wiener, ‘Citizenship’, in: Michelle Cini en Nieves Pérez-Solórzano Borragán (eds.), *European Union politics* (Oxford 2013) 408.

¹²¹ A. Gfeller, ‘Imagining European identity: French elites and the American challenge in the Pompidou–Nixon era’, *Contemporary European History* 19 (2010) 149; Kantner, ‘Collective identity’, 501; Wiener, ‘Citizenship’, 409.

¹²² J. Shaw, ‘The interpretation of European Union citizenship’, *The Modern Law Review* 61 (1998) 295.

¹²³ Shore, *Building Europe*, 1.

¹²⁴ Bijvoorbeeld: Delanty, ‘The idea’, 410; Lapp, ‘A European memory?’, 177; Spohn, ‘National identities’, 12.

¹²⁵ Delanty, ‘The idea’, 410.

¹²⁶ Bijvoorbeeld: Kerwin L. Klein, ‘On the emergence of memory in historical discourse’, in Kerwin L. Klein, *From history to theory* (Berkeley/Los Angeles 2011) 113; J.F. Olick, ‘“Collective memory”: a memoir and a prospect’, *Memory Studies* 1 (2008) 23; Palmowski, ‘Europeanization’, 652.

¹²⁷ Małgorzata Pakier en Bo Stråth, ‘Introduction. A European memory?’ in: Małgorzata Pakier en Bo Stråth (eds.), *A European memory? Contested histories and politics of remembrance* (New York 2010) 4.

concept herinnering niet overal in Europa dezelfde lading had.¹²⁸ De bestaande narratieven waren in feite West-Europese visies op het verleden om die reden hadden eerdere EU-uitbreidingen niet tot grote complicaties geleid.¹²⁹ Landen als Polen en de Baltische Staten hadden daarentegen decennialang onder het juk van de Sovjet-Unie geleefd en hun visie op de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de periode daarna week om die reden volledig af van de West-Europese herinnering.¹³⁰ Binnen de collectieve herdenking van de Tweede Wereldoorlog waren de Oost-Europese herinneringen nog vooral *lieux d'oubli* in plaats van *lieux des mémoire*, zo gaf de Estse Maria Mälksoo, expert op het gebied van internationale relaties, aan.¹³¹ Waar het Westerse naoorlogse verhaal er een van succes en ontwikkeling was, golden de decennia na de Tweede Wereldoorlog als een periode van onderwerping en lijden in de voormalige Oostbloklanden; verschrikkingen die niet in de laatste plaats werden toegeschreven aan de passieve houding van het Westen.¹³² Daarnaast was het moeilijk de voormalige communistische landen in het Europese 'master narrative' te betrekken omdat de Holocaust in Oost-Europa een minder centrale rol had in het geheugen. De nalatenschap van het stalinisme woog in veel Centraal- en Oost-Europese landen een stuk sterker door en de herinnering hieraan stak de Holocaust als onbetwiste personificatie van wreedheid en slachtofferschap naar de kroon.¹³³ De Zweedse historicus Klas-Göran Karlsson noemde deze verschillen dan ook het fundamentele 'memory conflict' dat Europa verdeelt. De erfenis van het stalinisme omschreef hij als een herinnering die eerder verdeelt dan verbindt.¹³⁴

Het gelijkstellen van het lijden onder Sovjet-overheersing met de gruwelen van de Holocaust heeft in het verleden al tot heftige reacties geleid, voornamelijk omdat velen menen dat de Holocaust met niets te vergelijken is.¹³⁵ Toch zijn er vanuit Europese kringen diverse pogingen geweest om ook de Oost-Europese herinneringen op te nemen in een gedeeld narratief. In 2009 benadrukte Martin Schulz, voorzitter van het Europees Parlement, bijvoorbeeld dat 'Europa's tragische historie beslist niet eindigde in 1945', waarmee hij

¹²⁸ Onken, 'The Baltic states', 30-31; Richard N. Lebow, 'The memory of politics in postwar Europe', in: Richard N. Lebow, Wulf Kansteiner en Cladio Fogu (eds.), *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham 2006) 34.

¹²⁹ Closa, 'Dealing with the past', 8.

¹³⁰ M. Mälksoo, 'The memory politics of becoming European: the East European subalterns and the collective memory of Europe', *European Journal of International Relations* 15 (2009) 654.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Closa, 'Dealing with the past', 8.

¹³³ Rigney, 'Transforming memory', 613.

¹³⁴ Karlsson, 'The uses of history', 41.

¹³⁵ Closa, 'Dealing with the past', 10; Jarausch en Lindenberger, *Conflicted memories*, 3.

doelde op het communistische verleden van een aantal lidstaten.¹³⁶ Rigney was van mening dat er zelfs sprake is van een nieuw dominant narratief waarin alle verschillende herinneringsculturen aan bod komen. ‘De Europese droom’ noemde ze het, naar een variant van Aleida Assman op de bekende term ‘the American dream’. De gedachte achter deze ‘droom’ was het vermogen om van voormalige vijanden en vreemden vrienden te maken. Verschillende verschrikkingen uit het verleden verruilen voor een gezamenlijke, optimistische toekomst; volgens Rigney weerklonk dit discours in de gewonnen Nobelprijs voor de Vrede in 2012.¹³⁷

2.3. ‘Active remembrance’

Het benadrukken van een gemeenschappelijke geschiedenis staat dus al geruime tijd op de Europese agenda, maar pas meer recentelijk is de EU zich ook daadwerkelijk actief en op meer structurele basis bezig gaan houden met ‘remembrance’. Niet voor niets maakte Carlos Closa een onderscheid tussen de Europese memory politics voor en na 2004. Na de toetreding van diverse ex-Oostblokstaten tot de EU werd herinnering een stuk belangrijk binnen het culturele Europese programma.¹³⁸ De eerste keer dat de EU zich structureel – dus niet in de vorm van onder andere speeches – richtte op collectieve herinnering, was tijdens de eerste editie van het Europe for Citizens-programma (2007-2013), dat zich richtte op actief Europees burgerschap en herdenking. “De EU heeft natuurlijk altijd aandacht geschonken aan de gemeenschappelijke geschiedenis, maar niet door middel van structurele financiering”, licht Robert Kieft (Europe for Citizens Point Nederland) toe. “Herdenking was en is in veel landen vooral een nationale aangelegenheid.”¹³⁹ Kort voor het eerste Europe for Citizens-programma (EfC) werd aangenomen, kwamen er ook enkele andere, meer regionale initiatieven van de grond. Een voorbeeld hiervan is het European Network Remembrance and Solidarity (ENRS), dat in 2005 werd opgericht. Het ENRS werd echter opgezet door de cultuurministers van Duitsland, Hongarije, Polen en Slowakije om ‘de geschiedenis van de twintigste eeuw en de herinnering hieraan te documenteren en uit te dragen’.¹⁴⁰ Kieft (ECP) geeft dan ook aan dat dit netwerk zich met name richt op regionale geschiedenis, namelijk die van Centraal-Europa.

¹³⁶ Martin Schulz, ‘Preface: never again’, in: Hannes Swoboda en Jan Marinus Wiersma (eds.), *Politics of the past: the use and abuse of history* (Brussel 2009) 7.

¹³⁷ Rigney, ‘Transforming memory’, 614.

¹³⁸ Closa, ‘Negotiating the past’, 9.

¹³⁹ Elke EU-lidstaat heeft een eigen Europe for Citizens Point (ECP), dat dient als aanspreekpunt voor geïnteresseerde partijen en mensen met vragen. De antwoorden van Robert Kieft in de tekst komen voort uit persoonlijke (e-mail)conversatie. (19-03-2014)

¹⁴⁰ ‘ENRS. European 20th century history: memory, identity, dialogue, understanding’: <http://www.enrs.eu/en/about-us> (21-03-2014)

“Bovendien is dit een initiatief van enkele lidstaten, het is niet EU-breed zoals het Europe for Citizens-programma.”¹⁴¹

Vanuit het Europe for Citizens-programma worden sinds 2007 projecten gefinancierd die bijdragen aan de ontwikkeling van actief Europees burgerschap.¹⁴² Zoals in de voorgaande paragraaf al te lezen was, zette de EU al sinds 1992 in toenemende mate in op dit burgerschap. Het EfC-programma kende vier verschillende pijlers, waarvan de vierde en tevens de kleinste gericht is op ‘actief Europees herdenken’.¹⁴³ Een algemeen doel van EfC was het ontwikkelen van een Europese identiteit op basis van gemeenschappelijke waarden, geschiedenis en cultuur. Hoewel dit al raakt aan het onderwerp van mijn thesis, is een van de specifiekere doelen nog relevanter. De Europese Commissie, de initiator van het programma, beoogde namelijk “Europa dichterbij de burgers te brengen door de waarden en prestaties van Europa uit te dragen en de herinnering aan het verleden levend te houden.”¹⁴⁴

Het budget van het EfC-programma voor de volledige duur van zeven jaar bedroeg 215 miljoen euro, waarbij de pijler actief Europees herdenken met vier procent verreweg het kleinste deel voor zijn rekening neemt.¹⁴⁵ Opvallend is dat de Europese Commissie door de jaren heen meer waarde lijkt te gaan hechten aan ‘active European remembrance’. Hoewel de jaaruitgaven voor deze tak elkaar absoluut gezien niet veel ontlopen, is er relatief gezien - ten opzichte van het totale jaarbudget - wel sprake van een flinke stijging. In 2007, het eerste jaar van het programma, verstrekke de Commissie ongeveer 1,1 miljoen euro aan 36 verschillende projecten, die vooral betrekking hadden op de herinnering aan totalitaire regimes.¹⁴⁶ In 2013, het zevende en laatste jaar, was dit bedrag opgelopen tot bijna 2,5 miljoen euro; opvallend genoeg verdeeld onder minder projecten (31) dan in 2007.¹⁴⁷ Deze toename - meer dan een verdubbeling - lijkt dus aan te geven dat de Europese Commissie al tijdens het voorgaande EfC-programma meer belang begon te hechten aan herinnering, te meer omdat het jaarbudget

¹⁴¹ Kieft, persoonlijke conversatie. (19-03-2014)

¹⁴² Europese Commissie, *Programma ‘Europa voor de Burger’ 2007-2013* (Brussel 2013) 7.

¹⁴³ Idem, 8.

¹⁴⁴ Idem, 6.

¹⁴⁵ Idem, 11.

¹⁴⁶ ‘Programme “Europe for Citizens 2007-2013” - Action 4 - Active European Remembrance Projects 2007 - Selection results’:

http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/funding/2007/selections/documents/selection_action4_2007.pdf (10-03-2014)

¹⁴⁷ ‘Information for publication of selection results on the Agency’s website Europe for Citizens’ Programme Action 4 - Active European Remembrance- Selection 2013’:

<http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/funding/2013/selection/documents/action4/rem-selected-2013.pdf> (10-03-2014)

in 2013 slechts ongeveer anderhalf miljoen euro hoger lag dan in 2007.¹⁴⁸ Gedurende het eerste EfC-programma ontvingen, in lijn met de vorige paragraaf, vooral projecten die zich concentreerden op het nalatenschap van het nazisme en stalinisme financiering. Met name de herinnering aan de Holocaust is een centraal thema voor de Europese Commissie, zo blijkt onder andere uit de lijst met uitverkozen projecten in 2013.¹⁴⁹ Herdenkingsactiviteiten omtrent de Eerste Wereldoorlog zijn tot op heden nog een grote afwezige, dus in dat opzicht is het interessant om te bezien of er met de intrede van het nieuwe EfC-programma (2014-2020) een verschuiving plaatsvindt. Op dit vraagstuk zal ik in het volgende hoofdstuk dieper ingaan.

Ongeveer gelijktijdig met het begin van het eerste EfC-programma ontsproot er een ander idee dat betrekking had op Europees herinneren: het 'House of European History' in Brussel. Hans-Gert Pöttering, de vorige voorzitter van het Europees Parlement, stelde in februari 2007 dat een dergelijk Huis van de Europese Geschiedenis zou kunnen dienen als 'plaats van herinnering en toekomst, waar de Europese gedachte verder kan gedijen'.¹⁵⁰ Pöttering, een conservatieve Duitse politicus die al sinds 1979 in het Europees Parlement zat, maakte geen geheim van het doel achter zijn museumproject. Als overtuigd eurofederalist was Pöttering zwaar teleurgesteld in het falen van de Europese Grondwet (2004), want hij had een rotsvast vertrouwen in een Europese identiteit die gebaseerd was op onder andere een gedeeld verleden. Die Europese identiteit diende dus versterkt te worden door middel van geschiedenis, in dit geval aan de hand van een speciaal museum.¹⁵¹ "I should like to create a locus for history and for the future where the concept of the European idea can continue to grow. I would like to suggest the founding of a 'House of European History'. It should be a place where a memory of European history and the work of European unification is jointly cultivated, and which at the same time is available as a locus for the European identity to go

¹⁴⁸ De bedoeling was dat het budget van EfC 2007-2013 jaarlijks op zou lopen en tot 2010 deed het dit ook. In 2007 was het jaarbudget namelijk 24,9 miljoen euro, terwijl het in 2010 bijna de 36 miljoen euro aantikte. In 2013 was het budget echter weer kleiner (26,5 miljoen euro) en het verschil met het beginjaar was dan ook niet erg groot. Des te sterker lijkt de relatieve toename van uitgaven aan herinnering. Ecorys, *Final report: interim evaluation of the Europe for Citizens Programme 2007-13* (Birmingham 2010) 8; Europese Commissie, *Annual work programme for the Europe for Citizens Programme for 2013* (Brussel 2013) 19.

¹⁴⁹ 'Programme "Europe for Citizens 2007-2013" - Action 4 - Active European Remembrance Projects 2007 - Selection results': http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/funding/2007/selections/documents/selection_action4_2007.pdf (10-03-2014). De geselecteerde projecten uit de voorgaande jaren (inclusief toegewezen bedragen) zijn terug te vinden op: 'Citizenship results': http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/results_compendia/results_en.php (10-03-2014)

¹⁵⁰ 'Het huis van de Europese geschiedenis': <http://www.europarl.europa.eu/visiting/nl/visits/historyhouse.html> (24-03-2014)

¹⁵¹ P. Huistra, M. Molema en D. Wirt, 'Political values in a European museum', *Journal of Contemporary European Research* 10 (2014) 129.

on being shaped by present and future citizens of the European Union.”¹⁵² Wat Pöttering dus beoogde, was de creatie van een Europese ‘lieu de memoire’. De herinnering die hier gepresenteerd wordt, zal in zijn ogen een middel zijn waar de verbeelde gemeenschap die ‘Europa’ is een gedeelde identiteit aan kan ontlelen.

De verbouwing van het monumentale Eastman-gebouw in het Brusselse Leopoldpark begon in 2012 en de opening van het Geschiedenishuis op die locatie staat gepland voor 2015. De totale geraamde kosten – niet alleen de renovatie, maar bijvoorbeeld ook de samenstelling van tentoonstellingen – bedragen volgens het Europees Parlement iets meer dan 55 miljoen euro, maar andere bronnen berichtten op basis van intern EU-materiaal dat dit bedrag ongeveer verdrievoudigd dient te worden.¹⁵³ Onder andere vanwege het financiële plaatje kan het project rekenen op de nodige kritiek, met name vanuit Britse kringen. Richard Ashworth, de leider van de Conservative Party in Brussel, noemde het Huis van Europese Geschiedenis bijvoorbeeld een ‘buitensporig ijdelheidsproject’ en zelfs meer pro-Europese partijen lijken zich af te vragen of het geld niet beter ergens anders voor gebruikt had kunnen worden.¹⁵⁴

Als aanleiding voor het Huis van Europese Geschiedenis beargumenteerde Pöttering dat er vele nationale musea zijn waar de nationale geschiedenis ten toon wordt gespreid, maar dat er geen museum is de gedeelde Europese geschiedenis benadrukt. Het in 2015 te openen gebouw moet deze leemte opvullen en volgens Pöttering zullen verschillende tentoonstellingen het ‘Europese antwoord’ op decennia van oorlog en verdeeldheid onthullen.¹⁵⁵ In een beleidsstuk over het Huis komt expliciet naar voren dat exposities zich niet zullen richten op de geschiedenis van individuele lidstaten, maar op ‘Europese verschijnselen’.¹⁵⁶ Historicus Stuart Woolf stelde dat het schrijven van een Europese geschiedenis in dat opzicht feitelijk niet wezenlijk anders is dan de manier waarop de historie voor natievorming werd gebruikt vanaf de negentiende eeuw. Het doel is in beide gevallen namelijk het overwinnen van regionale verschillen overwinnen om zo een gedeeld verleden en een gezamenlijke identiteit te smeden.¹⁵⁷ Deze gelijkenis is niet erg verwonderlijk als je

¹⁵² Europees Parlement, *Conceptual Basis for a House of European History* (Brussel 2008) 4.

¹⁵³ ‘Het huis van de Europese geschiedenis’: <http://www.europarl.europa.eu/visiting/nl/visits/historyhouse.html> (24-03-2014); volgens de Britse krant The Telegraph komen de totale kosten in 2015 uit rond de 136,5 miljoen pond (163 miljoen euro) uit. Het dagblad baseert zich hierbij op een drietal interne documenten. Bruno Watersfield, “House of European History’ cost estimates double to £137 million”, *The Telegraph*, 3 april 2011.

¹⁵⁴ C. Doidge, ‘Do we really need a £44m history museum?’: <http://www.bbc.com/news/world-europe-21383375> (24-3-2014)

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Europees Parlement, *Conceptual Basis*, 8.

¹⁵⁷ S. Woolf, ‘Europe and its historians’, *Contemporary European History* 12 (2003) 333. Chris Shore wijdde in 2000 een hoofdstuk van zijn boek *Building Europe* aan de vraag of er sprake was van natievorming op supranationaal, Europees niveau. Shore, *Building Europe*, 15-39.

bedenkt dat het uiteindelijk natiestaten zijn die samen de Europese Unie vormen. De termen internationalisme, supranationalisme en transnationalisme worden in de Europese context vaak door elkaar gebruikt, zoals bleek uit de analyse van politicologe Patricia Clavin in de inleiding.¹⁵⁸ Socioloog Ulrich Beck omschreef de EU vanwege haar complexe situatie ironisch als ‘the paradigmatic case of a ‘Super-Supra-Inter-Post-Neo-Trans-Nation state’.¹⁵⁹ Clavin liet zien dat de verschillende niveaus terugkomen binnen het Europese samenwerkingsverband. Handelsverdragen zijn bijvoorbeeld internationaal; verschillende lidstaten werken samen, maar behouden autonomie. Het Europese Hof van Justitie is daarentegen opgezet als supranationaal of overstijgend orgaan. De educatieve programma’s van de EU vallen in haar ogen weer onder transnationale initiatieven, met name omdat hier ook niet-gouvernementele organisaties bij betrokken zijn.¹⁶⁰ Dit laatste geldt overigens ook voor het eerder genoemde EfC-programma. Politicoloog Edgar Grande gaf aan dat transnationale organisaties gebaseerd kunnen zijn op een gedeelde historische ervaring en op een functionele grond, een gedeeld doel; in zijn ogen valt voor allebei iets te zeggen in het geval van de EU.¹⁶¹ Daarnaast beargumenteerde Grande dat transnationale samenwerkingen hun identiteit en hun gebruiken vormen door bepaalde actoren – staten, maar bijvoorbeeld ook internationale organisaties - in en uit te sluiten.¹⁶² Omdat de transnationale EU bestaat uit individuele natiestaten, is het niet vreemd dat het nationale kader, weliswaar in aangepaste vorm zoals bij het Huis van Europese Geschiedenis, de kop opsteekt in haar beleid. Zoals in de inleiding te lezen was, gaf Pierre Nora aan dat zijn herinneringsplaatsen uitsluitend op nationaal niveau werden gezocht, zelfs ten tijde van verdere Europese integratie in de jaren ’90.¹⁶³ De Europese Unie lijkt twee decennia later echter, weliswaar naar nationaal voorbeeld, actief bezig te zijn met het creëren van een transnationale ‘lieu de memoire’.

Hoewel er nog niet veel bekend is over de concrete invulling van het Huis, staat het al wel vast dat de Nobelprijs voor de Vrede die de EU in 2012 ontving een centrale rol in zal nemen. Martin Schulz, Pötterings opvolger als voorzitter van het Europees Parlement, stelt dat deze prijs niet alleen voor de Europese instituties is, maar zeker ook voor alle Europese burgers. Als een ‘symbool voor zes decennia werken’ zal de Nobelprijs dan ook deel gaan

¹⁵⁸ Clavin, ‘Defining transnationalism’, *Contemporary European History* 14 (2005) 424.

¹⁵⁹ U. Beck, ‘The cosmopolitan perspective: sociology of the second age of modernity’, *British Journal of Sociology* 1 (2000) 80.

¹⁶⁰ Clavin, ‘Defining transnationalism’, 426.

¹⁶¹ E. Grande, ‘Cosmopolitan political science’, *The British Journal of Sociology* 1 (2006) 91.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ P. Nora, ‘Ten geleide’, in: Wesseling, *Plaatsen van herinnering*, 5-6.

uitmaken van een permanente tentoonstelling.¹⁶⁴ Schulz is ervan overtuigd dat het Huis van Europese Geschiedenis bezoekers ‘zal laten deelnemen aan een kritische reflectie op de rol van het Europese integratieproces binnen ons gedeelde heden en onze gezamenlijke toekomst’. “We are building our European project on solid common roots, but our political union is all about the future”, zo besluit de EP-voorzitter.¹⁶⁵ Hierin lijkt de tweedeling tussen legitimiteit en rechtvaardiging, zoals eerder dit hoofdstuk benoemd is, terug te komen. Ook het onder andere door Rigney gesignaleerde narratief dat Europa de brenger van vrede is, zal een prominente rol spelen.

Overigens is niet iedereen even overtuigd van het (komende) succes van het Huis van Europese Geschiedenis. Zo zijn er landen en groeperingen die zich op basis van de reeds beschikbare informatie ondervertegenwoordigd of verkeerd begrepen voelen. In 2008 spraken twaalf ‘MEP’s’ – leden van het Europees Parlement – hun ongenoegen uit over de plannen, omdat deze in hun ogen ‘ernstige tekortkomingen en misinterpretaties’ bevatten.¹⁶⁶ Ook in de academische wereld is het Huis van Europese Geschiedenis niet onomstreden. Ann Rigney stelde bijvoorbeeld al op voorhand dat een ‘top down’ initiatief als dit – een politieke herinnering - de aantrekkingskracht mist om burgers te overtuigen.¹⁶⁷ Historicus Pieter Huistra voegde daaraan toe dat het Europees Parlement in ieder geval reeds in een van haar doelen met het Huis geslaagd is: namelijk het aanwakkeren van debat.¹⁶⁸ Over het EfC-programma is in het academisch veld tot op heden niet of nauwelijks geschreven. Rigney meende dat herinnering in het algemeen wel degelijk een goed middel kan zijn om Europees burgerschap te stimuleren. Belangrijk is dan echter wel dat het gezien moet worden als een dynamische uitwisseling van ideeën; een gesprek over verschillende verledens en even zoveel toekomsten.¹⁶⁹ In principe sluit dit goed aan bij de gedachte achter het Europese cultuurbeleid, namelijk ‘eenheid in diversiteit’.¹⁷⁰ Ook Klaus Eder, een Duits socioloog, steunde deze lijn toen hij pleitte voor een ‘diversity pot’ in plaats van een ‘melting pot’.¹⁷¹ Een Europees verhaal zou in zijn ogen een dynamische verzameling van verschillende verhalen moeten zijn die samen een dynamische identiteit ontwikkelen.¹⁷² Jarausch en

¹⁶⁴ Europees Parlement (Directorate-General for Communication), *Building a house of European history* (Brussel 2013) 3.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Huistra et al., ‘Political values’, 134.

¹⁶⁷ Rigney, ‘Transforming memory’, 621.

¹⁶⁸ Huistra et al., ‘Political values’, 135.

¹⁶⁹ Rigney, ‘Transforming memory’, 624.

¹⁷⁰ Gfeller, ‘Imagining European identity’, 149.

¹⁷¹ K. Eder, ‘A theory of collective identity making sense of the debate on a ‘European identity’, *European Journal of Social Theory* 12 (2009) 433.

¹⁷² Idem, 442.

Lindenberger gaven aan dat er niet zoiets als één Europese herinneringscultuur, maar dat er eerder sprake is van een ‘lappendeken van herinneringslandschappen’ die deels geïsoleerd en deels met elkaar verbonden zijn.¹⁷³ In een ander werk benadrukte Jarausch dan ook dat er niet gestreefd zou moeten worden naar een ‘Euro-memory’ opgelegd van bovenaf, maar naar transnationale discussie.¹⁷⁴ De verschillende historici en sociologen lijken dus hun voorkeur uit te spreken voor een ‘bottom-up’ culturele herinnering, in plaats van de besproken politieke herinnering.¹⁷⁵

De Eerste Wereldoorlog is in het voorgaande nauwelijks aan bod gekomen, omdat het tot op heden – in tegenstelling tot met name de Holocaust – geen prioriteit heeft gehad in de Europese memory politics. Op relatief korte termijn zou dit echter moeten gaan veranderen: volgens het Europees Parlement zal de Grote Oorlog een van de aandachtspunten binnen het Huis van Europese Geschiedenis worden.¹⁷⁶ Ook in de nieuwe editie van het EfC-programma zal de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog een prominente plek krijgen en in het volgende hoofdstuk zal ik deze gaan analyseren.¹⁷⁷

2.4. Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik aangetoond dat herinnering vanaf het eerste moment belangrijk was voor het Europese project, omdat je zou kunnen zeggen dat de Holocaust fungeert als ‘negatieve ontstaansmythe’.¹⁷⁸ Taalkundigen en historici hebben met terugwerkende kracht enkele Europese ‘master narratives’ opgemerkt; manieren waarop de Europese elite herinnering benaderde en inzette. Lange tijd kwam herinnering met name incidenteel naar voren in bijvoorbeeld speeches en verdragen, maar na het Verdrag van Maastricht (1992) kreeg cultuurbeleid – en daarmee gedeelde geschiedenis en herinnering – meer nadruk van de pas gevormde EU. Het verleden werd gezien als een hulpmiddel om burgerschap en identiteit op Europees niveau te bevorderen; een duidelijk geval van memory politics. Belangrijk om te benoemen is dat de EU wordt gevormd door een samenwerking van verschillende (nationale) lidstaten, dus het nationale en het transnationale kader zijn in die zin niet volledig los van elkaar te zien. Verschillende historici hebben dan ook geconstateerd dat de

¹⁷³ Jarausch en Lindenberger, *Conflicted memories*, 5.

¹⁷⁴ Lapp, ‘A European memory?’, 179.

¹⁷⁵ Jonker, *Ordentelijke geschiedenis*, 20.

¹⁷⁶ Europees Parlement, *Conceptual Basis*, 8.

¹⁷⁷ Europese Commissie, *Commission implementing decision concerning the adoption of the 2014 work programme and the financing for the implementation of the Europe for Citizens programme* (Brussel 2013) 8.

¹⁷⁸ Lapp, ‘A European memory?’, 177

herinneringspolitiek van de EU sterk deed denken aan de wijze waarop naties in de negentiende eeuw het verleden inzetten.

Door de gewijzigde geopolitieke verhoudingen voldeden de bestaande Europese herinneringsnarratieven echter niet meer begin jaren negentig. Deze waren eerst met name gericht geweest op gezamenlijk (Europees) verzet tegen het fascisme en vanaf eind jaren zestig stond de Holocaust centraal. De Centraal- en Oost-Europese staten, waarvan er in 2004 bovendien een aantal toetraden tot de EU, hadden dankzij hun verleden onder het stalinistische regime een compleet ander referentiekader en ze voelden zich niet vertegenwoordigd in het bestaande Europese herinneringsdiscours. Er zijn Europese initiatieven ondernomen om een verhaal te creëren waarin alle Europese burgers zich zouden moeten kunnen vinden, maar de meningen zijn erover verdeeld of dit überhaupt mogelijk of wenselijk is. Een andere recente ontwikkeling is dat de EU zich meer actief en structureel bezig is gaan houden met herinnering. Vanuit het Europe for Citizens-programma (2007-2013) werden op – weliswaar relatief kleine schaal – herdenkings- en herinneringsprojecten gefinancierd en in 2012 werd er begonnen met de bouw van wat een Europese ‘lieu de memoire’ genoemd zou kunnen worden, namelijk het Huis van Europese Geschiedenis in Brussel. Terugkomend op de eerste deelvraag kan gesteld worden dat de EU een duidelijke, Europese versie van het (recente) verleden presenteert. Burgers identificeren zichzelf echter niet echt met het Europese project en de herinneringsinspanningen vanuit de EU kunnen rekenen op kritiek vanuit verschillende hoeken, bijvoorbeeld van Europarlementariërs en academici. Bovendien bestaat er, zoals hierboven beschreven, een herinneringskloof tussen West en Oost. Met die informatie in gedachte lijkt het onwaarschijnlijk dat er sprake is van een Europese herinneringscultuur die ook als gedeeld wordt ervaren door veel anderen dan de Europese elite die haar creëerde. In het voorgaande is de Eerste Wereldoorlog zo goed als onbelicht gebleven, maar hier lijkt in 2014 verandering in te gaan komen. In het komende hoofdstuk neem ik de Europese plannen rond de centenary van de oorlog onder de loep.

3. De Eerste Wereldoorlog als ‘Europese Burgeroorlog’

“Does everyone still remember just how much Europe has suffered from its wars during the last century, and how European integration was the valid answer? Next year, it will be one century since the start of the First World War, a war that tore Europe apart, from Sarajevo to the Somme. We must never take peace for granted. We need to recall that it is because of Europe that former enemies now sit around the same table and work together.”¹⁷⁹ José Manuel Barroso, de president van de Europese Commissie (EC), legde in zijn ‘State of the Union’-toespraak van 2013 een duidelijk verband tussen het verleden van de Eerste Wereldoorlog en de huidige Europese samenwerking. Waar in het vorige hoofdstuk de vorming van een Europese herinneringscultuur centraal stond, zal ik in dit hoofdstuk gaan analyseren op welke wijze de Europese Unie (EU) – en dan in het bijzonder de EC als uitvoerend orgaan van de EU – van plan is de Eerste Wereldoorlog te herdenken in 2014. Ik bespreek de belangrijkste herdenkingsinitiatieven van de EC en hun onderliggende gedachte, waarna ik behandel hoe deze ontvangen zijn. Aan de hand van deze informatie tracht ik mijn tweede deelvraag te beantwoorden, namelijk: ‘In hoeverre is er sprake van ‘memory politics’ in de wijze waarop de Europese Unie omgaat met de herdenking van honderd jaar Eerste Wereldoorlog?’ In de volgende twee hoofdstukken zal ik mijn bevindingen uit dit hoofdstuk vergelijken met de Britse en Duitse herdenkingsprogramma’s, zodat ik vervolgens mijn hoofdvraag - ‘In hoeverre is de rol van de Europese Unie in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) in 2014 te kwalificeren als herinneringspolitiek en hoe verhoudt deze betrokkenheid zich tot de nationale herinneringsculturen van Duitsland en Groot-Brittannië?’ - kan beantwoorden.

3.1. Herdenking en burgerschap

Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, wordt de vorming van de Europese Unie door historici, maar ook door ‘Brussel’ zelf vooral in verband gebracht met en verklaard door de Tweede Wereldoorlog en zijn erfenis. Er zijn echter ook bronnen die stellen dat de eerste aanzet tot Europese integratie al vijftientig jaar eerder, tijdens de Eerste Wereldoorlog, plaatsvond. *The Spectator* beschreef eerder dit jaar hoe de nu vergeten Britse ambtenaar Arthur Salter en Jean Monnet – in 1914 samen verantwoordelijk voor transport tussen Amerika en Europa en later collega’s bij de Volkenbond – al tijdens de oorlog geïnspireerd

¹⁷⁹ José Manuel Barroso, *State of the Union address 2013* (Straatsburg 2013) 8.

raakten door het idee van transnationale, Europese samenwerking. Salter opteerde begin jaren dertig zelfs voor een ‘United States of Europe’; een term waar Viviane Reding, vice-president van de EC, eerder dit jaar ook expliciet naar verwees.¹⁸⁰ Hoewel de Eerste Wereldoorlog in de beleidsdocumenten omtrent herdenking niet zozeer wordt voorgesteld als het beginpunt van de Europese integratie, is het wel duidelijk dat de Europese Unie van plan is de nodige aandacht te besteden aan de herdenking van honderd jaar de Grote Oorlog. Verschillende meer regionale initiatieven, in lijn met het European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) uit het vorige hoofdstuk, ontvangen namelijk (financiële) ondersteuning vanuit Brussel. Een voorbeeld is het INTERREG IVA 2 Seas-programma, dat grensoverschrijdende (economische) samenwerking tussen Noordzeeregio’s stimuleert, te weten gebieden in Engeland, Frankrijk, België en Nederland.¹⁸¹ In de context van The Great War - Between The Lines (TGW), onderdeel van dit programma, ontvangt de Engelse stad Brighton van het programma meer dan tweehonderd duizend euro aan subsidie voor Eerste Wereldoorlog-herdenkingsactiviteiten. Op diverse locaties in de stad organiseert Brighton in samenwerking met Franse en Vlaamse partners de nodige evenementen.¹⁸² Het project in Brighton heeft als doel de erfenis van de Eerste Wereldoorlog aan de hand van deze activiteiten inzichtelijk te maken in aanloop naar de ‘nationaal belangrijke herdenking’ van de uitbraak van de oorlog in september 2014.¹⁸³ Dat de natie echter niet zozeer centraal staat, blijkt wel uit de verschillende doelstellingen van het project. Naast het opbouwen en ondersteunen van ‘herdenkingstoerisme’ – het primaire doel - tracht het TGW-project ook bij te dragen aan ‘het publieke bewustzijn dat de Eerste Wereldoorlog een gedeelde ervaring was’. Informatie wordt dan ook op een transnationale wijze tentoongespreid.¹⁸⁴ De herdenkingsactiviteiten in Brighton en de bijbehorende subsidie vormen slechts een klein aandeel van het gehele TGW-project, dat werkt met vijftien partners en een totaalbudget van meer dan 5,5 miljoen euro.¹⁸⁵ Het ondersteunt bijvoorbeeld ook verschillende herdenkingsinitiatieven in de provincie Antwerpen, zoals een tentoonstelling over de Antwerpse forten tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹⁸⁶ Naast het ‘bundelen van noden en initiatieven rond herdenkingstoerisme en

¹⁸⁰ Christopher Booker, ‘The 100-year plot’, *The Spectator*, 8 februari 2014; Nicholas Watt, ‘Eurozone countries should form United States of Europe, says EC vice-president’, *The Guardian*, 17 februari 2014.

¹⁸¹ ‘2 Mers Seas Zeeën’: <http://www.interreg4a-2mers.eu/programme/en> (08-02-2014)

¹⁸² ‘Council’s EU funding for WWI commemoration’: <http://www.centenarynews.com/article/?id=104> (26-12-2013)

¹⁸³ ‘The Great War – Between The Lines’: http://www.cambridgeshire.gov.uk/leisure/adult_community/great-war-project.htm (08-02-2014)

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Interreg IVA A, *Great War. Great War between the lines* (Lille 2013) 5.

¹⁸⁶ ‘www.antwerpen1914-1918.be, over leven en bezetting’: http://www.provant.be/vrije_tijd/cultuur/erfgoed/great_war/ (10-02-2014); ‘Eerste overzicht

WOI-erfgoed' is ook het 'voeden van de vredesgedachte' een van de doelstellingen van de Antwerpse herdenkingsactiviteiten; een gegeven dat aan lijkt te sluiten bij het Europese herdenkingsideaal.¹⁸⁷

Er zijn meer van deze regionale herdenkingsevenementen met steun vanuit de Europese Unie, bijvoorbeeld 'Sarajevo: heart of Europe', een cultureel festival rond de datum waarop Gavrilo Princip Franz Ferdinand van Oostenrijk vermoordde (28 juni).¹⁸⁸ De belangrijkste en meest brede Europese activiteiten omtrent de Eerste Wereldoorlog-herdenkingen vinden echter plaats binnen het kader van het 'Europe for Citizens'-programma (EfC).¹⁸⁹ Dit omvangrijke programma met een totaalbudget van 186 miljoen euro beslaat de periode 2014-2020 en daarmee is het de opvolger van het gelijknamige programma dat van 2007 tot 2013 een belangrijke rol speelde in het burgerschapsbeleid van de EU.¹⁹⁰ José Manuel Barroso stelde dat de EU voor haar grootste uitdaging ooit staat; deels door de huidige economische en sociale crisis, maar zeker ook omdat het vertrouwen van de burger in 'Brussel' een dieptepunt heeft bereikt.¹⁹¹ De overwinning van eurosceptische partijen bij de recente verkiezingen voor het Europees Parlement lijkt Barroso's gedachtegang enkel te onderschrijven.¹⁹² Volgens de EC-president zijn veel Europese burgers zich nog niet bewust van de rol en prestaties van de EU en de Commissie streefde dan ook naar een middel om hen meer inzicht te bieden in het Europese project. Het nieuwe EfC-programma is een directe uitwerking van deze overwegingen.¹⁹³ Belangrijk om te benadrukken is dat de Commissie, net als in de vorige editie, zelf geen herdenkingen of projecten organiseert, maar dat ze

herdenkingsinitiatieven Eerste Wereldoorlog provincie Antwerpen':

http://www.provant.be/binaries/overzicht_herdenkingsprojecten_in_provAntwerpen30.07.2013_tcm7-161575.pdf (10-02-2014)

¹⁸⁷ 'Www.antwerpen1914-1918.be, over leven en bezetting':

http://www.provant.be/vrije_tijd/cultuur/erfgoed/great_war/ (10-2-2014)

¹⁸⁸ "'Sarajevo – heart of Europe": a major European cultural project to mark the Centenary':

<http://centenaire.org/en/dans-le-monde/sarajevo-heart-europe-major-european-cultural-project-mark-centenary> (16-11-2013); Europese Commissie, *Commission implementing decision of 18.7.2013: adopting the Sarajevo 2014 programme under the IPA Transition and Institution* (Brussel 2013).

¹⁸⁹ 'Parliamentary questions (20 november 2013). Answer given by Ms. Reding on behalf of the Commission': <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2013-011419&language=EN> (04-12-2013)

¹⁹⁰ 'Consultation meeting Europe for Citizens': http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1301_en.pdf (07-01-2014)

¹⁹¹ 'Europe for Citizens Programme 2014-2020': http://www.europa-nu.nl/id/vj4v7hma9qzn/agenda/europe_for_citizens_programme_2014_2020?v=1&ctx=vil7ecuc17t0&tab=1 (31-01-2014)

¹⁹² Marc Peeperkorn, 'Anti-Europa grote winnaar', *De Volkskrant*, 26 mei 2014.

¹⁹³ 'Europe for Citizens Programme 2014-2020': http://www.europa-nu.nl/id/vj4v7hma9qzn/agenda/europe_for_citizens_programme_2014_2020?v=1&ctx=vil7ecuc17t0&tab=1 (31-01-2014)

organisaties uit lidstaten uitkiest om financieel te ondersteunen bij hun herdenkingsactiviteiten.¹⁹⁴

Binnen het nieuwe EfC-programma staan twee verschillende doelen centraal: enerzijds bijdragen aan het begrip van burgers over de EU, haar verleden en diversiteit en anderzijds het creëren en in stand houden van Europees burgerschap.¹⁹⁵ Herinnering en herdenking spelen met name binnen dit eerste hoofddoel een belangrijke rol. Een van de meer specifieke doelstellingen is namelijk “to raise awareness of remembrance, common history and values and the Union's aim that is to promote peace, its values and the well-being of its peoples by stimulating debate, reflection and development of networks”.¹⁹⁶ Deze omschrijving is vrijwel direct afgeleid van Artikel 3 uit het Verdrag van de Europese Unie, waar namelijk beschreven staat dat ‘de Unie als doel heeft de vrede, haar waarden en het welzijn van haar volkeren te bevorderen’.¹⁹⁷ Het benadrukken van een gedeeld verleden vormt samen met het stimuleren van democratische betrokkenheid en burgerparticipatie het kloppend hart van het EfC-programma.¹⁹⁸ Interessant is deze samentrekking van Europees burgerschap en een gedeeld verleden, omdat dit een relatie tussen de twee aspecten lijkt te suggereren. Net als Benedict Anderson, die in de inleiding aan bod kwam, stelde socioloog Jürgen Habermas dat een gedeelde identiteit voor een belangrijk deel bestaat uit de gedachte van een gezamenlijke geschiedenis. Wanneer mensen het gevoel hebben dat ze tot dezelfde gemeenschap behoren, volgt er volgens Habermas een sterker burgerlijk verantwoordelijkheidsbesef of burgerschap. Belangrijk om te benoemen is dat de Duitse socioloog zich in zijn theorie richtte op de cultureel min of meer homogene natie, niet op een transnationale en transculturele samenwerking. Een gedeelde historie, taal en cultuur waren lange tijd verbindende elementen in natiestaten, al erkende Habermas dat vrijwel elke Europese samenleving tegenwoordig sterk pluriform is. Een gedeelde politieke cultuur, gebaseerd op bijvoorbeeld een grondwet, zou in zijn ogen in zulke gevallen ook burgerschap kunnen bewerkstelligen.¹⁹⁹ Antropoloog Chris Shore toonde in 2000 al dat de connectie herinnering-identiteit-burgerschap niet ongewoon is binnen het beleid van de EU. Volgens de auteur is het benadrukken van een

¹⁹⁴ Europese Commissie, *Commission implementing decision concerning the adoption of the 2014 work programme and the financing for the implementation of the Europe for Citizens programme* (Brussel 2013) 9.

¹⁹⁵ Idem, 7.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Europese Unie, ‘Geconsolideerde versie van het verdrag betreffende de Europese Unie’, *Publicatieblad van de Europese Unie* 1 (2008) 17.

¹⁹⁸ Europese Commissie, *Implementation of the Europe for Citizens programme*, 8.

¹⁹⁹ J. Habermas, ‘The European nation state. Its achievements and its limitations. On the past and future of sovereignty and citizenship’, *Ratio Juris* 2 (1996) 130, 133.

gedeelde geschiedenis en cultuur een belangrijke factor in de creatie van een Europese identiteit.²⁰⁰ Burgerschap vereist op haar beurt weer lidmaatschap van en identificatie met een politieke gemeenschap, dus het versterken van een Europese identiteit is belangrijk om überhaupt tot burgerschap te kunnen komen.²⁰¹ Politicoloog Espen Olsen definieerde burgerschap namelijk als de relatie van individuen ten opzichte van een politieke eenheid, waarbij de dimensies lidmaatschap, identiteit, rechten en participatie instrumenteel zijn.²⁰² Lange tijd is er kritisch gekeken naar de levensvatbaarheid van Europees burgerschap. Zo meende de Franse socioloog Raymond Aron in 1974 nog dat er niet zoiets bestond als een “Europees dier” en dat enkel gesproken kon worden over “Franse, Duitse of Italiaanse burgers”.²⁰³ Enkele decennia later staan onderzoekers niet meer zo lijnrecht tegenover het concept en sommigen van hen, zoals politicologe Elizabeth Meehan, signaleerden een opkomst van deze transnationale vorm van burgerschap.²⁰⁴ Olsen gaf in 2008 aan dat Europees burgerschap beslist geen uitvinding is van na het Verdrag van Maastricht, maar dat er al sinds het begin van de Europese integratie werk van werd gemaakt.²⁰⁵ Politicologe Annabelle Littoz-Monnet zette onlangs uiteen dat herinnering naar het hoofdpodium van de EU-politiek is verhuisd, als nieuwe vorm van identiteitspolitiek en als zacht EU-lidmaatschapscriterium.²⁰⁶ Pas na 2000 raakte specifiek beleid op dit gebied echter in een stroomversnelling, zo blijkt uit een intern beleidsdocument van het Europees Parlement (2013). “Nonetheless, it was essentially not before the turn of the 21st century that the potential to promote not only European citizenship, but also European identity and a collective historical memory as a crucial element in strengthening and safeguarding the process of European integration was fully recognised.”²⁰⁷ Deze recente ontwikkeling sluit aan bij de trend die in het voorgaande hoofdstuk is geschetst, namelijk dat de EU in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw actief werk maakte van Europees gedenken. In hetzelfde beleidsstuk over Europees herinneren wordt ook expliciet benoemd dat een “‘culture of remembrance’ based on shared European values and practices in approaching the past” bij

²⁰⁰ Chris Shore, *Building Europe. The cultural politics of European integration* (Londen 2000) 54.

²⁰¹ G. Delanty, ‘Models of citizenship: defining European identity and citizenship’, *Citizenship studies* 1 (1997) 285.

²⁰² E. Olsen, ‘The origins of European citizenship in the first two decades of European integration’, *Journal of European Public Policy* 1 (2008) 41.

²⁰³ R. Aron, ‘Is Multinational Citizenship Possible?’, *Social Research* 4 (1974) 653.

²⁰⁴ E. Meehan, ‘Citizenship and the European community’, *The Political Quarterly* 2 (1993) 185; Olsen, ‘The origins’, 41.

²⁰⁵ Olsen, ‘The origins’, 54.

²⁰⁶ A. Littoz-Monnet, ‘The EU politics of remembrance: can Europeans remember together?’, *West European Politics* 5 (2012) 1182.

²⁰⁷ Directorate-general for internal policies Policy Department B (structural and cohesion policies), *European historical memory: policies, challenges and perspectives* (Brussel 2013) 15.

kan dragen aan de vorming of versterking van een Europese collectieve identiteit.²⁰⁸ De mate waarin burgers zich identificeren met Europa is vandaag de dag en zeker na de economische crisis, die begon in 2007, een belangrijk onderwerp in ‘Brussel’.²⁰⁹ Benedict Anderson beschreef al ruim dertig jaar geleden dat collectieve herinnering belangrijk kan zijn in het versterken van cohesie binnen een ‘imagined community’.²¹⁰ Het verleden wordt, zoals hierboven is uitgelegd, door de EU bewust ingezet om het identificatieproces in het heden te beïnvloeden; in die zin is er dan ook sprake van memory politics binnen het beleid van de Europese Commissie. In het *Official Journal of the European Union*, het dagelijkse publicatieblad van de Unie, wordt het bovenstaande in mijn ogen goed samengevat. “The Programme should (...) underline the importance of keeping the memories of the past alive as a means of moving beyond the past and building the future, and highlight the value of the Union's role in facilitating, sharing and promoting the collective memory. (...) The relevance of historical, cultural and intercultural aspects should therefore also be taken into account, as well as the existing links between remembrance and European identity.”²¹¹

3.2. Herdenking en in- en uitsluiting

Binnen de tak ‘European remembrance’ van het EfC-programma zijn voor het jaar 2014 drie voornaamste herdenkingsgelegenheden aangemerkt. Naast de honderdste ‘verjaardag’ van de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog zal er extra aandacht uitgaan naar het feit dat de Berlijnse Muur vijftientig jaar geleden viel en naar de uitbreiding van de EU tien jaar geleden, toen verschillende Centraal- en Oost-Europese landen toetraden.²¹² Vanuit het programma zullen met name projecten worden gefinancierd die zich richten op ‘culturele diversiteit en gedeelde Europese waarden’.²¹³ Dit is een erg brede term, maar de Europese Commissie spreekt een voorkeur uit voor evenementen die zich richten op de oorzaken en slachtoffers van totalitaire regimes in de moderne Europese geschiedenis. Net als het stalinisme nemen nazisme en de Holocaust in deze context wederom een belangrijke positie in.²¹⁴ ‘European remembrance’ omvat echter niet alleen de herinnering aan totalitaire regimes, maar ook activiteiten die betrekking hebben op andere bepalende momenten in de recente

²⁰⁸ Idem, 39.

²⁰⁹ N. Fligstein, A. Polyakova en W. Sandholtz, ‘European integration, nationalism and European identity’, *Journal of Common Market Studies* 50 (2012) 106.

²¹⁰ Anderson, *Imagined communities*, 9.

²¹¹ Europese Unie, ‘Council Regulation (EU) No 390/2014 of 14 April 2014 establishing the ‘Europe for Citizens’ programme for the period 2014-2020’, *Official Journal of the European Union* 57 (2014) 3.

²¹² Europese Commissie, *Implementation of the Europe for Citizens programme*, 8.

²¹³ Idem, 9.

²¹⁴ Ibidem.

Europese geschiedenis, zoals de eerder genoemde Val van de Muur en de toetreding van Centraal- en Oost-Europese landen tot de EU. Niet voor niets omschreef de Poolse historicus Bronislaw Geremek, tevens voormalig lid van het Europe Parlement, 1989 als het ‘annus mirabilis’ van de Europese geschiedenis en een cruciaal jaar voor Europese integratie.²¹⁵ Projecten die ‘tolerantie, wederzijds begrip, interculturele dialoog en verzoening’ stimuleren, maken een grotere kans op financiële ondersteuning. Het verleden achterlaten om te kunnen bouwen aan de toekomst staat hierbij centraal.²¹⁶

In het vorige hoofdstuk kwam taalkundige Ann Rigney aan bod, die in het Europese integratieverleden drie ‘master narratives’ waarnam. De focus op een gedeeld verzet tegen het fascisme komt overeen met wat Rigney definieert als het eerste Europese narratief.²¹⁷ Aandacht voor de Holocaust – als tegenhanger van alles waar Europa voor staat – en zijn slachtoffers stonden daarentegen centraal binnen het tweede Europese narratief. De ‘nooit meer’-gedachte kwam volgens Rigney vanaf de jaren zestig op in de EU-omgang met het verleden.²¹⁸ Het vermogen om van voormalige vijanden vrienden te maken, wordt door Rigney omschreven als het derde en meest recente Europese narratief, dat juist met de toetreding van voormalige Oostbloklanden in de jaren negentig opkwam.²¹⁹ Opvallend is dat de drie verschillende Europese narratieven, zoals door Rigney aangeduid, gezamenlijk terugkomen in het EfC-programma van de Europese Commissie. De verschillende ‘master narratives’ lijken elkaar dus niet zozeer op te volgen, maar ze kunnen gelijktijdig aan bod komen.

Het gemeenschappelijke doel van deze drie narratieven is, zoals al eerder naar voren kwam, het benadrukken van een gedeeld Europees verleden. Het is niet mijn intentie me te mengen in het vraagstuk of de omschrijving van 1914-1918 als een “Europese Burgeroorlog”, zoals Europarlementariër Sergio Berlato het beschreef, historisch gezien correct is.²²⁰ Hoewel het betwistbaar is of er een eeuw geleden sprake was van een Europa zoals vandaag de dag, lijkt het me zinvoller om deze terminologie te volgen en te analyseren hoe gezamenlijk de Europese oorlogservaring is in de ogen van de Europese Commissie. Interessant om te zien is dat volgens het werkplan alleen organisaties – bijvoorbeeld veteranenverenigingen en

²¹⁵ B. Geremek, ‘Common memory and European identity’, in: Hannes Swoboda en Jan Marinus Wiersma, *Politics of the past: the use and abuse of history* (Brussel 2009) 31.

²¹⁶ Europese Commissie, *Implementation of the Europe for Citizens programme*, 9.

²¹⁷ A. Rigney, ‘Transforming memory and the European project’, *New Literary History* 4 (2012) 612.

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ Ibidem, 614.

²²⁰ ‘Parliamentary questions (4 october 2013). Subject: celebrating the centenary of the First World War’: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-011419&language=EN> (04-12-2013)

educatieve projecten - uit EU-lidstaten in aanmerking lijken te komen voor financiële tegemoetkoming. Gesubsidieerde projecten dienen door tenminste één organisatie uit een lidstaat worden opgezet, al prefereert de Commissie transnationale initiatieven.²²¹ Uit de Nederlandstalige oproep tot het indienen van projectvoorstellen blijkt echter dat ook organisaties uit kandidaatlidstaten, landen van de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) zoals Noorwegen en Zwitserland en zelfs potentiële kandidaat-lidstaten onder een aantal voorwaarden mee kunnen dingen naar vergoeding voor hun herinneringsproject.²²²

Mogelijkerwijs vindt het herdenken van de Eerste Wereldoorlog in zijn algemeenheid dus plaats binnen een breder Europees kader, al is het nog afwachten in welke mate bijvoorbeeld Rusland en Turkije, landen wiens voorlopers een belangrijke rol speelden in de oorlog, betrokken gaan worden in de programma. Turkije geldt als officiële kandidaat-lidstaat, terwijl Bosnië-Herzegovina - waar de EU zoals eerder aan bod kwam bijdraagt aan een herdenkingsproject – een potentiële kandidaat-lidstaat is.²²³ Organisaties uit deze landen zouden dus mogelijkerwijs uitzicht hebben op financiering vanuit het EfC-programma. Herdenkingsprojecten waar ook Russische organisaties in participeren, lijken in dit opzicht problematischer; niet in de laatste plaats vanwege de recente gebeurtenissen in Oekraïne, waarbij Rusland de Krim-regio annexeerde.²²⁴ Tijdens een recent debat in het Europees Parlement over de Eerste Wereldoorlog benoemde EC-voorzitter Barroso Rusland nog wel als een belangrijk onderdeel van de oorlog zelf, maar tegelijkertijd nam hij stelling tegen de Russische agressie. “The European Union is our lesson of two World Wars and must remain so in the future. If at all, as a result of the events in Ukraine, there is a new lesson to be drawn, it is that we must never – I repeat never – take peace and stability in Europe for granted. We need to defend peace and stability in Europe.”²²⁵ Het klassieke vredesnarratief, zoals in het vorige hoofdstuk besproken, wordt in dit geval dus niet alleen aan de Eerste Wereldoorlog gekoppeld, maar ook wordt het ingezet om als EU zijnde afstand te nemen van Rusland.²²⁶ De Oostenrijkse sociaal-democratische Europarlementariër Hannes Swoboda argumenteerde tijdens hetzelfde debat op dezelfde wijze. “Only a united Europe can reject recent attempts

²²¹ Europese Commissie, *Implementation of the Europe for Citizens programme*, 16.

²²² Europese Commissie, ‘Oproep tot het indienen van voorstellen nr. COMM-C2/01/2013’ (Brussel 2013) 4.

²²³ ‘Kandidaat-lidstaten en potentiële kandidaat-lidstaten’: http://www.europa-nu.nl/id/vh7dosi3s1v0/kandidaat_lidstaten_en_potentiele (10-06-2014)

²²⁴ Shaun Walker, ‘Putin confirms Crimea annexation as Ukraine soldier becomes first casualty’, *The Guardian*, 19 maart 2014.

²²⁵ ‘100 years on from the First World War: lessons to learn and future of Europe (debate)’:
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20140416+ITEM-004+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (10-06-2014)

²²⁶ C. Closa, ‘Dealing with the past: memory and European integration’, *Jean Monnet Working Papers* 1 (2011) 31.

like that by Putin's Russia to stop the enlargement of freedom and prosperity. (...) Local conflicts can easily grow into world wars, as we saw after the assassination in Sarajevo. The only sustainable defence is by strengthening the European Union, making it more attractive for our own citizens and in consequence for our neighbours.”²²⁷ Swoboda's liberale collega Guy Verhofstadt uit België ziet in de recente ontwikkelingen zelfs een mogelijkheid om het vredesnarratief, dat aan kracht zou inboeten, nieuw leven in te blazen. “The war or the absence of it was once the only argument for Europe and European integration. Today that is no longer the case. Let us be honest about it. We will not convince the younger generation just by pointing to a horrible but distant past. We need to explain to them how Europe and European integration is a tool for a better future and to keep that peace on our continent, in our own countries, in the Balkans and in our neighbourhood in Ukraine.”²²⁸ Rusland vormt in het vredesnarratief van zowel Swoboda als Verhofstadt met name een vijand, al spreekt laatstgenoemde het niet zo expliciet uit. Dit discours in het Europees Parlement en het gegeven dat Rusland geen (kandidaat-)lidstaat is, maken het onwaarschijnlijk dat de Russische beleving van de Eerste Wereldoorlog naar voren zal komen in het EfC-programma.

Door de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog te koppelen aan hedendaagse dreiging probeert het Europese project haar legitimiteit te verzekeren. In 2011, nog voor de Oekraïense kwestie dus, omschreef de Italiaanse politicoloog Emanuel Crudu het herdenkingsbeleid van de EU als geopolitiek, omdat het duidelijke grenzen stelt aan Europa en ‘Europeaness’. Naast het versterken van de eigen identiteit wordt er namelijk ook in sterke mate een ‘other’ – in dit geval Rusland – gecreeërd, die mogelijk een bedreiging zou kunnen vormen.²²⁹ Het proces van in- en uitsluiting is een vitaal onderdeel binnen de creatie van de Europese identiteit.²³⁰ In zijn ogen is de tegenstelling Oost-West niet verdwenen met het einde van de Koude Oorlog, maar is deze nog steeds aan de orde van de dag, bijvoorbeeld in het Europe of Citizens-programma.²³¹ Benedict Anderson gaf in *Imagined communities* al aan dat een verbeelde gemeenschap begrensd dient te zijn.²³² In dit licht wordt het interessant om te bezien in hoeverre bijvoorbeeld Turkije – en daarmee het Oost- en het Balkanfront – betrokken zal worden in de uitverkoren herdenkingsprojecten van de Commissie. De nadruk lijkt voornamelijk te liggen op financiering van organisaties uit (kandidaat-)lidstaten. Enerzijds

²²⁷ Ibidem.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ E. Crudu, ‘The European identity and the persistence of the East West slope’, *First Euroacademia Global Conference Europe Inside-Out: Europe and Europeaness Exposed to Plural Observers* (Wenen, 22–24 september 2011) 10.

²³⁰ Idem, 2.

²³¹ Idem, 10.

²³² Anderson, *Imagined communities*, 7.

zou het niet onlogisch zijn als het (merendeel van het) geld binnen de eigen EU-grenzen bleef, maar anderzijds zou dit ook betekenen dat de ‘Europese Burgeroorlog’ slechts betrekking had op de huidige lidstaten, terwijl ook andere landen een belangrijke rol speelden.

In het voorgaande heb ik uiteengezet hoe de Europese Unie – de Commissie in het bijzonder - anno 2014 in het algemeen tegen herdenking aankijkt en welke rol de Eerste Wereldoorlog hierin speelt. Deze rode draad, het macroniveau, is voor mijn thesis het meest van belang, maar het zou nog interessant kunnen zijn om te analyseren in hoeverre de Eerste Wereldoorlog in 2014 prioriteit krijgt, zoals het programma pretendeert, en hoe de geografische spreiding van de gesubsidieerde projecten is. Doordat het programma begin 2014 echter de nodige vertraging opliep, waar ik later dieper op in zal gaan, zal naar alle verwachting in juli bekend worden gemaakt welke projecten financiering ontvangen.²³³

3.3. De waarde van herdenken

Om met de woorden van Crudu te spreken, zijn herdenkingen instrumenteel voor het bewerkstellingen van ‘Europeaness’, een gedeelde Europese identiteit. Zoals eerder al aan bod kwam, spreekt de EC uit dat de Eerste Wereldoorlog een prominente positie zal innemen binnen de tak ‘Active remembrance’ van het EfC-programma. Een vraag die verder nog van belang is, is in hoeverre herinnering in zijn algemeenheid prioriteit heeft binnen dit programma, dat van 2014 tot 2020 zal lopen. Zoals in het voorgaande hoofdstuk te lezen was, leek de Commissie gedurende het vorige EfC-programma gaandeweg meer belang te gaan hechten aan de rol van herdenkingen. Hoewel de vorige editie van het EfC-programma een hoger budget had dan zijn opvolger - 215 om 186 miljoen euro in totaal - wordt het aandeel van Europees herdenken in de komende zes jaar niet kleiner, maar neemt het juist toe. ‘European remembrance’ was in het EfC-programma 2007-2013 goed voor ongeveer vier procent van het totale budget, terwijl het in het nieuwe programma ruim een vijfde van het totale bedrag inneemt.²³⁴ De lijn die al gedurende het vorige programma werd ingezet, lijkt dus doorgetrokken te worden. Van het gehele programmabudget is voor de komende zes jaar ruim 42 miljoen euro – meer dan twintig procent – gereserveerd voor herdenkingen en

²³³ Robert Kieft (Europe for Citizens Point Nederland), persoonlijke conversatie. (17-04-2014)

²³⁴ Europese Unie, ‘Council Regulation (EU) No 390/2014’, 3; ‘Parliamentary questions (3 June 2013). Answer given by Ms. Reding on behalf of the Commission’ : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2013-006262&language=EN> (04-12-2013)

gedeeld Europees verleden.²³⁵ Voor 2014 alleen is er ruim 4 miljoen euro begroot voor herdenkingen. De Europese Commissie trekt daarentegen bijna 15,5 miljoen euro uit voor het direct stimuleren van democratische betrokkenheid en burgerparticipatie.²³⁶

Ondanks de relatieve stijging gaan er intern geluiden op dat de budgettaire verdeling binnen het EfC-programma scheef is en dat de beide pijlers een meer gelijkwaardige positie zouden moeten krijgen, omdat het herdenkingsdeel anders ‘slechts een aanvulling’ is op het directe burgerschapsdeel.²³⁷ Policy Department B, dat intern cultuur- en educatiebeleid onder de loep neemt, waakt echter niet alleen voor een financiële disbalans, maar ook voor een thematische. “This goes in particular for the Remembrance part, where focus of attention is almost exclusively on the causes of totalitarian regimes in Europe’s modern history and their victims. Reducing European remembrance to National Socialism and Bolshevism not only fosters a one-dimensional historical understanding, but is also detrimental to the creation of a critical European public and does not do justice to the achievements of European integration since the late 1940s either.”²³⁸ Met de keuze voor de drie aandachtsgebieden voor 2014 – de Eerste Wereldoorlog, de Val van de Muur en de EU-uitbreiding – lijkt de Commissie tegemoet te komen aan deze inhoudelijke kritische noot.

Niet alleen de hoogte van het herdenkingsbudget is onderwerp van discussie, maar ook de projectselectie van de Commissie kan rekenen op de nodige kritiek. Voor 2014 is nog niet bekend welke organisaties een ‘grant’ zullen ontvangen, maar terugkijkend op de vorige editie van het EfC-programma plaatsten niet alleen politici, maar ook academici vraagtekens bij de keuzes van de Europese Commissie. Zo trok Christopher Snowden, onderzoeker bij de Britse denktank Institute of Economic Affairs, in 2013 de onafhankelijkheid en objectiviteit van de uitverkoren organisaties sterk in twijfel. “*A Soul for Europe*, for example, aims ‘to create a Europe of the Europeans, rather than just a Europe of institutions and regulations’ and says that a ‘new understanding of citizenship is required to create Europe from the bottom-up. This ‘bottom-up’ organisation was granted nearly €150,000 by the EC in 2012 under the ‘Europe for Citizens’ programme. The same programme awarded €117,000 to Hungary’s Republican Foundation for a project titled *Combating Euroskepticism and Promoting Active European Citizenship*. It is telling that the EC sees euroscepticism as the antithesis of ‘active

²³⁵ Directorate-general for internal policies Policy Department B (structural and cohesion policies), *Europe for Citizens (2014-2020)* (Brussel 2012) 30.

²³⁶ Europese Commissie, *Implementation of the Europe for Citizens programme*, 16.

²³⁷ Policy Department B, *Europe for Citizens*, 31.

²³⁸ Idem, 10.

citizenship’.”²³⁹ Snowden stelde dat er vrijwel geen financiering is van organisaties die de zienswijze van de Commissie bevragen. Groepen die voorstander zijn van intensievere Europese samenwerking en meer centralisering worden daarentegen riant gesubsideerd, omdat ze bijdragen aan de vorming van een Europese identiteit.²⁴⁰

Deze observaties raken aan de meest fundamentele kritiek en de reden waarom het EfC-programma eerder dit jaar enige maanden vertraging opliep. Elk nationaal parlement diende Europe for Citizens goed te keuren alvorens het in gang gezet kon worden, maar binnen het Britse parlement stuitte het programma op verzet.²⁴¹ De oorzaak hiervan was niet zozeer de notie van Europees herdenken, maar door de samentrekking hiervan met burgerschap en identiteit. Tijdens een debat binnen het Britse House of Commons in januari opperde parlamentslid Chris Heaton-Harris om het budget dat gereserveerd was voor ‘democratic engagement in the European institutions’ ook te besteden aan herdenkingsbijeenkomsten.²⁴² De crux zit hem in de Europese identiteitspolitiek, zoals eerder besproken. Heaton-Harris: “Some 60% of the funds would be allocated to ‘democratic engagement in the European institutions’, that is, to European federalist propaganda lines. (...) All activities of the Europe for Citizens programme would involve ‘fostering European citizenship’. Those are all things that go directly against the ethos that the Prime Minister built into his speech at Bloomberg about a year ago.”²⁴³ Hij verwees hierbij naar premier David Cameron, die in een toespraak begin 2013 publiekelijk afstand nam van de ‘ever-closer European Union’.²⁴⁴ Tijdens een later debat in april legde William Cash, parlamentslid en een van de vurigste tegenstanders van het programma en de EU in het algemeen, de vinger duidelijk op de zere plek. Hij benadrukte het belang van herdenken, maar hij noemde het samentrekken hiervan met het bevorderen van democratische betrokkenheid en burgerparticipatie om politieke doeleinden een grote vergissing. Daarnaast maakte hij zich – net als Christopher Snowden eerder – zorgen over de verdeling van de fondsen. “I have no objection to the idea that people who promote European integration in terms of free speech, debate and everything else should have the right to say whatever they want. I happen to take

²³⁹ C. Snowden, ‘Euro puppets. The European Commission’s remaking of civil society’, *IEA Discussion Paper* 45 (2013) 9, 43.

²⁴⁰ *Idem*, 9.

²⁴¹ Daniel Boffey, ‘Eurosceptics go on the offensive in new row over war centenary: Tory MPs block EU funding for first world war centenary events’, *The Observer*, 23 maart 2014.

²⁴² House of Commons, ‘Common debates (Monday 27 January 2014)’:
<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmhansrd/cm140127/debtext/140127-0001.htm> (19-03-2014)

²⁴³ *Ibidem*.

²⁴⁴ Nicholas Watt, ‘David Cameron calls for UK exemption from EU’s ‘ever-closer’ union’, *The Guardian*, 23 januari 2013.

an opposite view. However, when the regulation is put forward as the basis for providing grant aid of the kind described in this programme, is it not at least biased and one-sided to say that only organisations that promote European integration should be allowed to get it? It just seems, to say the least, bizarre.”²⁴⁵ In een interview voegde Cash hier nog aan toe dat het belangrijk is dat de oorlog op de juiste wijze herinnerd dient te gaan worden en dat dit ook moet blijken uit de projecten die subsidie gaan ontvangen.²⁴⁶ Dit leidde in Groot-Brittannië tot de nodige media-aandacht; weekblad *The Observer* schreef bijvoorbeeld dat de eurosceptische Tory MP’s, parlementsleden van de Conservative Party, de Europese financiering van Eerste Wereldoorlogherdenkingen blokkeerden omdat de Europese Commissie een vertekend beeld van de oorlog zou uitdragen omwille van verdere politieke integratie.²⁴⁷

In het volgende hoofdstuk zal ik uitgebreider ingaan op de verhouding tussen het EU-perspectief op herdenken en de geplande Britse evenementen. Belangrijk om te benoemen is dat het EfC-programma uiteindelijk op 14 april unaniem werd aangenomen.²⁴⁸ Door de opgelopen vertraging zouden onder andere evenementen die het begin van de Eerste Wereldoorlog wilden gedenken in gevaar komen, zo zou blijken uit een gelekte e-mail van de Commissie.²⁴⁹ Dit wordt overigens ontkent door Pavel Tychtl, die zich namens de Europese Commissie bezighoudt met het EfC-programma. Hij verwacht dat de uitslag van de ‘call for proposals’, die begin juni sloot, spoedig bekend zal zijn en omdat de meeste projecten een looptijd van achttien maanden dienen te hebben, zou de tijdsdruk minder van invloed zijn.²⁵⁰ Voor ik me richt op het Britse en het Duitse perspectief is het in ieder geval belangrijk om vast te stellen dat het EfC-programma en de rol van (Eerste Wereldoorlog)herdenking hierin al op voorhand om meerdere redenen gevoelig liggen.

3.4. Conclusie

²⁴⁵ House of Commons, ‘Common debates: Europe for Citizens (Wednesday 2 April 2014)’:
<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmgeneral/euro/140402/140402s01.htm>

²⁴⁶ Boffey, ‘Tory MPs block EU funding’.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ ‘The "Europe for Citizens" funding programme for the period 2014-2020 is officially adopted!’:
http://ec.europa.eu/citizenship/news-events/news/15042014_en.htm (15-04-2014)

²⁴⁹ House of Commons European Scrutiny Committee, *Forty-fourth report of session 2013-2014* (Londen 2014) 10; Boffey, ‘Tory MPs block EU funding’.

²⁵⁰ Pavel Tychtl, persoonlijke conversatie. (7 juni 2014) Ik sprak dhr. Tychtl bij de conferentie ‘History, Memory and European Identity’, georganiseerd door History of European Integration Research Society (HEIRS) en Maastricht University.

In de komende vier jaar zal de Europese Unie op verschillende manieren aandacht gaan besteden aan de Eerste Wereldoorlog. De belangrijkste herdenkingsevenementen zullen worden georganiseerd vanuit het Europe for Citizens-programma (2014-2020), dat onder de Europese Commissie valt. Binnen dit programma, dat gericht is op het stimuleren van Europees burgerschap, neemt herdenking en het benadrukken van een gedeeld verleden een belangrijke plaats in. Samen met de Val van de Berlijnse Muur (1989) en de EU-uitbreiding van 2004 vormt de Eerste Wereldoorlog een speerpunt in dit herdenkingsbeleid voor 2014. De Commissie organiseert zelf geen herdenkingsbijeenkomsten of –projecten, maar financiert organisaties uit (kandidaat-)lidstaten om dit te doen. Ruim een vijfde van het totale budget, 186 miljoen euro voor de volledige looptijd van het programma, zal besteed worden aan herdenkingsactiviteiten. Tijdens de vorige editie van het programma ging slechts vier procent van het budget naar ‘remembrance’, dus dit lijkt aan te tonen dat de Europese Unie meer waarde is gaan hechten aan dit gegeven. Een belangrijk thema binnen het EfC-programma is dat de Eerste Wereldoorlog een gedeelde, Europese ervaring was, ondanks dat verschillende landen aan verschillende kanten stonden. Het uitdragen van een gedeelde historie wordt door de EU-beleidsmakers gezien als een goede manier om de Europese identiteit onder burgers aan te wakkeren. Wanneer mensen zich meer met de EU identificeren, zouden ze vervolgens ook actiever gaan participeren als burger. Het aangrijpen van een gedeeld verleden - onder andere dat van de Eerste Wereldoorlog – is een van de beoogde middelen om de vertrouwens- en identificatiecrisis, zoals benoemd door EC-voorzitter Barroso, te tackelen. Met deze achterliggende gedachte in het achterhoofd is het dan ook verklaarbaar waarom herdenking vooral plaatsvindt binnen een burgerschapsprogramma. Om de deelvraag van dit hoofdstuk te beantwoorden kan dus gesteld worden dat er in vrij grote mate sprake is van memory politics: de belangrijkste herdenkingsactiviteiten van de EU worden direct gekoppeld aan een actueel doel, namelijk het stimuleren van Europees burgerschap.

In de vorige editie van het EfC-programma lag de focus nog sterk op de herinnering aan totalitaire regimes, maar in de komende zeven jaar is er meer aandacht voor andere belangrijke gebeurtenissen, zoals de centenary van de Eerste Wereldoorlog. Belangrijk is dat herdenking niet alleen een verenigende rol zou moeten spelen, maar dat het ook de grenzen van Europa aan kan geven. Honderd jaar Eerste Wereldoorlog wordt in pro-Europese kringen bijvoorbeeld gekoppeld aan de recente gebeurtenissen in Oekraïne, waarbij de retoriek over het algemeen sterk anti-Russisch is. Wellicht valt er over dit proces van Europese in- en uitsluiting meer te zeggen wanneer bekend wordt welke organisaties subsidie zullen ontvangen; op het moment van schrijven was deze informatie nog niet beschikbaar.

Zeker is in ieder geval dat de herdenking van de oorlog de Commissie de mogelijkheid biedt het vredesnarratief, zoals in het vorige hoofdstuk besproken, uit te dragen en op die manier de legitimiteit van het Europese project te benadrukken. Dat dit niet zonder slag of stoot zal gaan, lijkt op voorhand al duidelijk: nog voor het programma officieel van start ging, stuitte het op de nodige interne én externe kritiek. De belangrijkste en meest ingrijpende kwam vanuit Britse hoek. Niet zozeer de herdenking van de Eerste Wereldoorlog was hierbij een heet hangijzer, maar meer de samentrekking hiervan met hedendaagse politieke doeleinden – de memory politics – als het bevorderen van Europees burgerschap. Omdat het Britse parlement in eerste instantie niet instemde met de inhoud, liep het EfC-programma enkele maanden vertraging op, waardoor de herdenkingen van het begin van de Eerste Wereldoorlog in augustus in het geding zouden kunnen komen. Nadat het Britse parlement toch overstag ging, werd Europe for Citizens in april alsnog definitief aangenomen. In het volgende hoofdstuk ga ik dieper in op de (problematische) relatie tussen het Europese en het Britse herdenkingsprogramma rond de Eerste Wereldoorlog.

4. De Eerste Wereldoorlog en het Britse perspectief

“Our ambition is a truly national commemoration, worth of this historic centenary. I want a commemoration that captures our national spirit, in every corner of the country, from our schools to our workplaces, to our town halls and local communities. A commemoration that, like the Diamond Jubilee celebrated this year, says something about who we are as a people.”²⁵¹ De Britse premier David Cameron leek een duidelijke visie te hebben toen hij eind 2012 de Britse plannen rond de ‘centenary’ – honderd jaar Eerste Wereldoorlog – presenteerde. In het vorige hoofdstuk bleek al dat het Britse parlement het Europese herdenkingsprogramma tegenhield en in dit hoofdstuk analyseer ik de wijze waarop Groot-Brittannië in 2014 vorm wil geven aan de eigen herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog. Ook onderzoek ik hoe deze zich verhouden tot het Europese perspectief; gezien de woorden van Cameron en het bekende euroscepticisme van zijn Conservative Party lijkt het niet ondenkbaar dat hier een spanningsveld tussen bestaat.²⁵² Ik zal me in mijn analyse voornamelijk richten op de herdenkingsactiviteiten die op nationaal niveau georganiseerd worden. Enerzijds uit praktisch oogpunt omdat hier een duidelijk overzicht van is – in tegenstelling tot het brede scala aan lokale en regionale initiatieven – en anderzijds omdat het relevant is om te zien in hoeverre hedendaagse (internationale) politiek een rol speelt in de evenementen. Waar mogelijk en van toegevoegde waarde probeer ik mijn analyse van de herdenkingsinitiatieven te koppelen aan secundaire literatuur over de Britse herinneringscultuur. In een later stadium zal ik de Britse omgang met de ‘Great War’ ook vergelijken met het Duitse nationale herdenkingsprogramma.

4.1. Grootse plannen

Nergens weegt de Eerste Wereldoorlog zo zwaar in de collectieve herinnering als in Groot-Brittannië. Niet verwonderlijk, want de oorlog liet er diepe sporen na. Tijdens de 51 maanden die de Eerste Wereldoorlog duurde, lieten bijna 750.000 Britse soldaten het leven. Inclusief

²⁵¹ De Britse premier David Cameron hield eind 2012 een speech bij het Imperial War Museum waarin hij de herdenkingsplannen voor het jaar 2014 uiteenzette. Met name de vergelijking tussen de herdenking van de Eerste Wereldoorlog en de ‘Diamond Jubilee’ van koningin Elizabeth kwam hem op de nodige kritiek te staan. Later in dit hoofdstuk zet ik deze kritiek uitgebreid uiteen. ‘Speech at Imperial War Museum on First World War Centenary plans’: <https://www.gov.uk/government/speeches/speech-at-imperial-war-museum-on-first-world-war-centenary-plans> (18-04-2014)

²⁵² C. Grifford, ‘The UK and the European Union: dimensions of sovereignty and the problem of eurosceptic Britishness’, *Parliamentary Affairs* 63 (2010) 321.

troepen uit overzeese gebieden overstijgt dit aantal zelfs het miljoen.²⁵³ In heel Groot-Brittannië zijn slechts ongeveer dertig ‘thankful villages’, dorpen die geen inwoners verloren tijdens de oorlog.²⁵⁴ De Eerste Wereldoorlog vormt een cruciaal onderdeel van de Britse gedeelde herinnering en ook de herdenking ervan is een zaak van het hoogste belang. De verwachting is dan ook dat de herdenkingen in de komende vier jaar op verschillende niveaus ontzettend veel aandacht zal gaan krijgen.²⁵⁵ De herdenkingsactiviteiten zullen zich volgens historicus Dan Todman in de periode 2014-2018 toespitsen op verschillende ‘key moments’, zoals de uitbraak van de oorlog, de Slag aan de Somme (1 juli tot 18 november 1916) en het eind van de strijd.²⁵⁶ De nationale televisie- en radiozender BBC maakte in 2013 bijvoorbeeld kenbaar dat het meer dan honderddertig tv-programma’s wijdt aan de Eerste Wereldoorlog.²⁵⁷ Begin 2014 werd afgetrapt met de vierdelige documentaireserie *Britain’s Great War*, gepresenteerd door Jeremy Paxman, over de invloed van de oorlog op het Britse volk.²⁵⁸ Hierna volgt een zeer uiteenlopend programma-aanbod, zowel qua vorm als qua inhoud; van dramaserie tot realistische documentaires en van portretten van oorlogsdichters tot de rol van de Eerste Wereldoorlog voor hedendaagse dokters.²⁵⁹ De verschillende BBC-regio’s zullen bovendien de nodige thematische radioprogramma’s gaan produceren in de aankomende jaren. Een voorbeeld hiervan is *World War One At Home*, waarin ruim veertienhonderd verschillende verhalen van het thuisfront aan bod zullen komen.²⁶⁰

Net als de BBC maakt de Engelse overheid een prioriteit van de Eerste Wereldoorlog. In totaal is er met het herdenkingsprogramma meer dan vijftig miljoen pond - ruim zestig miljoen euro – gemoeid.²⁶¹ Een algemeen doel van de Britse activiteiten is om burgers te helpen ‘uit te vinden hoe de Eerste Wereldoorlog de hedendaagse samenleving gevormd heeft en op welke wijze hij op dit moment onze levens beïnvloedt; op persoonlijk niveau, maar ook

²⁵³ M. Heffernan, ‘For ever England: the Western Front and the politics of remembrance in Britain’, *Cultural Geographies* 2 (1995) 293.

²⁵⁴ N. Hunt en S. McHale, ‘Memory and meaning: Individual and social aspects of memory narratives’, *Journal of Loss and Trauma* 13 (2007) 48.

²⁵⁵ Todman sprak eind vorig jaar op een symposium, georganiseerd door het NIOD. *NIOD Now: framing memory. National perspectives of remembering World War I* (16-12-2013)

²⁵⁶ Ibidem.

²⁵⁷ ‘The BBC announces its four-year World War One Centenary season’: <http://www.bbc.co.uk/mediacentre/latestnews/2013/world-war-one-centenary.html> (17-04-2014)

²⁵⁸ Ibidem.

²⁵⁹ ‘BBC World War One’: <http://www.bbc.co.uk/ww1> (17-04-2014)

²⁶⁰ ‘World War One At Home – BBC local and national radio uncover local stories from a global conflict’: <http://www.bbc.co.uk/mediacentre/latestnews/2014/world-war-one-radio> (28-05-2014)

²⁶¹ Department for Culture, Media & Sport, ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’: <https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)

onze lokale gemeenschappen en onze natie'.²⁶² Om dit zo adequaat mogelijk te doen, is het 'Centenary programme' verdeeld in drie categorieën: herdenking, de combinatie maatschappelijke betrokkenheid en onderwijs en als laatste cultuur.²⁶³ Verschillende bepalende momenten uit de Eerste Wereldoorlog staan centraal. Op 4 augustus 2014 zal het programma van de grond komen met bijeenkomsten in Londen, Glasgow en België, waar het moment herdacht wordt dat het 'Britse Empire' – een interessante woordkeuze waar ik later op terug zal komen – in de oorlog betrokken werd. "On 4 August 1914 we entered the war - a war like no other the world had seen", sprak toenmalig minister van Cultuur, Media en Sport Maria Miller in juni 2013.²⁶⁴ "It is right we remember and mark the centenary of this momentous day in the world's history, bringing its importance alive for younger generations and remembering the price that was paid by all involved."²⁶⁵ Het eerstvolgende herdenkingsmoment is in april 2015, wanneer de Gallipoli-campagne speciaal zal staan. Nadat de slagen van Jutland, de Somme (beiden 2016) en Yper (2017) zijn herdacht, wordt het programma op 11 november 2018 officieel afgesloten met de herdenking van de Dag van de Wapenstilstand, Armistice Day.²⁶⁶

4.2. Onderhandeling met verschillende niveaus

Het onderstrepen van 4 augustus, het begin van het Britse Centenary-programma, gebeurt aan de hand van verschillende ceremonies. Zo is er in de kathedraal van Glasgow een herdenkingsdienst voor Gemeenbestleiders, die toch al aanwezig zijn omdat de dag ervoor de Commonwealth Games – de 'Olympische Spelen' voor landen van het Britse Gemeenbest – worden afgesloten in Schotland. De dienst staat in het teken van de offers die Groot-Brittannië en de landen die haar steunden als deel van het Britse Rijk hebben gebracht tijdens de Eerste Wereldoorlog.²⁶⁷ Van de verschillende Britse initiatieven om het begin van de

²⁶² Department for Culture, Media & Sport, 'First World War Centenary': <https://www.gov.uk/government/policies/mark-relevant-national-events-and-ceremonies/supporting-pages/first-world-war-centenary> (22-04-2014)

²⁶³ Ibidem.

²⁶⁴ Na de nodige opschudding over haar persoonlijke uitgaven diende Miller begin april 2014 haar ontslag in. Zeker na een '32 seconden durende verontschuldiging' in het Lagerhuis werd de druk vanuit de media en andere parlementsleden dusdanig groot dat het te veel "afleidde van haar belangrijke werk". Haar takenpakket werd overgenomen door Sajid Javid, tot dat moment staatssecretaris van Financiën. 'The UK's minister in charge of First World War Centenary resigns': <http://www.centenarynews.com/article?id=1580> (20-04-2014)

²⁶⁵ Department for Culture, Media & Sport, 'Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014': <https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)

²⁶⁶ Ibidem.

²⁶⁷ Ibidem.

oorlog te herdenken, wordt deze ceremonie in Glasgow door de regering als het belangrijkste gezien.²⁶⁸ De herdenkingen vangen aan in een periode waarin Groot-Brittannië volgens verschillende experts worstelt met haar identiteit. In het klassiek geworden boek *The break-up of Britain* (1977) signaleerde de Schotse politicoloog Tom Nairn reeds een ‘crisis of Britishness’ en in de meest recente versie van zijn werk stelde hij dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat het Verenigd Koninkrijk nog lang zal voortbestaan.²⁶⁹ Het al dan niet langer bestaan van de Britse identiteit werd in de afgelopen decennia een heet hangijzer, zowel in de politiek als in het academische veld. De term ‘Britishness’ is overigens niet onomstreden; een duidelijke definitie ontbreekt, maar het gaat volgens sociologe Bridget Byrne vooral om een gedeeld gevoel van burgerschap en identiteit.²⁷⁰ Zoals in het vorige hoofdstuk al naar voren kwam, zijn deze twee concepten ook van belang in de politiek van de Europese Commissie. Voor het verlies aan ‘Britishness’ gaven deskundigen verschillende oorzaken, zoals het uiteenvallen van het Britse Rijk en daarmee het inboeten aan globale macht, maar ook de opkomst van het multiculturalisme en de toenemende Europese integratie.²⁷¹ De sociologen Frank Bechhofer en David McCrone stelden bovendien dat recente politieke pogingen om de Britse identiteit uit te dragen averechts werkten; ze wakkerden het debat alleen maar meer aan.²⁷² De nationale identiteit werd weliswaar gevierd tijdens bijvoorbeeld de ‘Diamond Jubilee’ van koningin Elizabeth - waar Cameron aan refereerde bij zijn speech over herdenkingen - en de Olympische Spelen van 2012, maar tegelijkertijd stak de discussie over ‘Britishness’ en de mate waarin dit nog bestond steeds meer de kop op.

Hoewel de precieze invulling van de Glasgow-herdenking nog niet bekend is, lijkt het niet ondenkbaar dat de keuze van de Britse overheid voor een dienst in Schotland een bewuste was. Het actuele vraagstuk over Schotse onafhankelijkheid dient namelijk binnen de context van het Britishness-debat geplaatst worden.²⁷³ Iets meer dan een maand na de eerste herdenkingsactiviteiten – op 18 september 2014 – vindt het referendum voor Schotse onafhankelijkheid plaats. De roep om een meer autonoom Schotland bestaat al langer, met name aangewakkerd door de Scottish National Party (SNP) die sinds 2007 deel uitmaakt van

²⁶⁸ ‘Glasgow to host Commonwealth World War I centenary service’: <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-glasgow-west-22553383> (02-05-2014)

²⁶⁹ Tom Nairn, *The break-up of Britain: crisis and neo-nationalism* (Edinburgh 2003) xxx.

²⁷⁰ B. Byrne, ‘A local welcome? Narrations of citizenship and nation in UK citizenship ceremonies’, *Citizenship Studies* 16 (2012) 533.

²⁷¹ F. Bechhofer en D. McCrone, ‘Being British: a crisis of identity?’, *The Political Quarterly* 2 (2007) 251.

²⁷² Ibidem.

²⁷³ L. Pedersen, ‘National identities and discursive strategies in the Scottish independence referendum 2014 debate’, *PhD Thesis* (2014) 4.

de regering.²⁷⁴ In oktober 2012, slechts enkele dagen na de eerder genoemde speech van Cameron bij het Imperial War Museum, ondertekenden de Britse premier en Alex Salmond, minister-president van Schotland en SNP-leider, een verdrag waarin opgenomen was dat een referendum over Schotse onafhankelijkheid binnen twee jaar moest plaatsvinden.²⁷⁵ Recentere peilingen wijzen uit dat het gat tussen voor- en tegenstemmers steeds kleiner wordt; op dit moment lijkt 42 procent van de Schotten tegen onafhankelijkheid te zijn, terwijl 39 procent juist wel afstand van Londen wil nemen. De overige 19 procent van de ondervraagden is nog onbeslist.²⁷⁶ Volgens Bechhofer en McCrone worden overigens niet alleen de Schotten steeds ‘Schotser’, maar ook de Engelsen voelen zich steeds minder ‘Brits’.²⁷⁷ Het is denkbaar dat de Britse regering het gezamenlijke oorlogsverleden inzet voor een hedendaags doel; memory politics om Schotse burgers te overtuigen tegen de onafhankelijkheidsplannen te stemmen. Er is Londen immers veel aan gelegen Schotland voor het Verenigd Koninkrijk – Groot-Brittannië plus Noord-Ierland - te behouden, onder andere vanuit economisch oogpunt.²⁷⁸ Na de ‘Commonwealth Games’, waaraan Schotland als afzonderlijke staat deelneemt, zal de Eerste Wereldoorlog-herdenking in Glasgow sterk de nadruk leggen op Britishness.²⁷⁹ Door eenheidsdenkers wordt de herdenking in Glasgow gezien als een sterke bevestiging van het gedeelde verleden binnen het Verenigd Koninkrijk.²⁸⁰ Met het oog op deze opeenvolgende gebeurtenissen – de Gemenebestspelen, de Glasgow-dienst en het Schotse onafhankelijkheidsreferendum – en de politieke aspecten en gevolgen daarvan, zou je het Schotse onafhankelijkheidsstreven kunnen zien als een specifieke ontwikkeling binnen een algemenere Britse worsteling met nationale identiteit.²⁸¹

De Schotse overheid, die tot op heden beperkte autonomie heeft, rolt echter niet geheel verrassend ook een eigen herdenkingsprogramma uit vanaf augustus 2014. Zo is er naast de Gemenebestherdenking in Glasgow ook een Schotse dienst in Edinburgh om het begin van de

²⁷⁴ ‘Schotland op weg naar onafhankelijkheid?’: http://www.europa-nu.nl/id/viw6dp28lkse/schotland_op_weg_naar_onafhankelijkheid (02-05-2014)

²⁷⁵ Andrew Sparrow, ‘Cameron and Salmond sign Scottish referendum deal: Politics live blog’: <http://www.theguardian.com/politics/blog/2012/oct/15/salmond-cameron-scottish-independence-referendum-live> (02-05-2014)

²⁷⁶ ‘Poll shows Scottish independence camp gaining ground’: <http://euobserver.com/tickers/123890> (02-05-2014)

²⁷⁷ Bechhofer en McCrone, ‘Being British’, 252.

²⁷⁸ Tom de Castella en Sam Judah, ‘Scottish independence: what would it mean for the rest of the UK?’: <http://www.bbc.com/news/magazine-25035427> (02-05-2014)

²⁷⁹ Simon Johnson, ‘Alex Salmond ‘should name September referendum date’’, *The Telegraph*, 18 maart 2013.

²⁸⁰ Severin Carrell, ‘Alex Salmond denies Commonwealth Games will be political football’, *The Guardian*, 8 januari 2014.

²⁸¹ Pedersen, ‘National identities’, 4.

oorlog te markeren.²⁸² Verder zal er speciale aandacht uitgaan naar militaire slagen die een grote weerslag hebben gehad op Schotland, zoals de gevechten bij Loos en Arras; slagvelden die je zou kunnen zien als specifieke Schotse ‘lieux de memoire’ tegenover de gedeelde Britse. “Next year and throughout the following five years, people in communities across Scotland will gather together and remember the exceptional sacrifice made by their sons during the brutal conflicts of the Great War”, zo sprak minister-president Salmond.²⁸³ Tegenover het brede Britse herdenkingsperspectief in Glasgow – de verbondenheid van de voormalige Gemeenebest staat immers centraal – staat dus het nauwere Schotse herinneringsprogramma, beginnende met de dienst in Edinburgh. Kwaliteitskrant *The Telegraph* berichtte in 2013 al dat er geluiden waren dat de Gemeenebestherdenking in Glasgow een ‘nefarious Unionist plot, hatched by David Cameron, to scupper the Yes campaign for Scottish independence’ zou worden.²⁸⁴ Aan de andere kant is het echter ook niet uit te sluiten dat het Schotse kamp herdenkingen inzet om de publieke opinie te beïnvloeden. Het eigen Eerste Wereldoorlog-programma zou die rol kunnen spelen en daarnaast is er in 2014 veel aandacht voor het zevenhonderdjarige jubileum van de Slag bij Bannockburn; een van de belangrijkste overwinningen van de Schotten op de Engelsen tijdens de onafhankelijksoorlogen.²⁸⁵ ‘Mnemonic battles’, zoals Eviatar Zerubavel ze noemde, lijken dus een belangrijke rol te spelen in deze identiteitsstrijd.²⁸⁶ De vraag die nu nog rest, is hoe de verschillende herdenkingen precies invulling gaan krijgen en in hoeverre er sprake zal zijn van memory politics, het proces waarin partijen herdenkingen en in bredere zin het verleden inzetten voor actuele doeleinden zoals het Schotse onafhankelijkheidsreferendum.²⁸⁷ Sunder Katwala, voorzitter van identiteitsdenktank ‘British Future’, pleitte in ieder geval al op voorhand voor een staakt-het-vuren als het aankomt op herinneringspolitiek en -strijd. “Just as soldiers played football in the trenches at Christmas 1914, the two sides in Scotland’s referendum campaign will surely be able to agree to a centenary truce to mark their shared history, before the argument over the nation’s future begins again.”²⁸⁸

Naast de kwestie met Schotland onderhandelt de Britse overheid met haar herdenkingsprogramma ook nog op een ander niveau, namelijk met de huidige Gemeenebest of

²⁸² ‘WWI commemorations in Scotland’: <http://www.scotland.gov.uk/News/Releases/2013/05/ww1-commemorations-in-scotland23052013> (02-05-2014)

²⁸³ Ibidem.

²⁸⁴ Sunder Katwala, ‘So which anniversary will sway the Scots?’, *The Telegraph*, 1 augustus 2013.

²⁸⁵ Ibidem.

²⁸⁶ Zerubavel, *Time maps*, 27.

²⁸⁷ M. McDonald, “‘Lest we forget’: the politics of memory and Australian military intervention”, *International Political Sociology* 4 (2010) 288.

²⁸⁸ Katwala, ‘So which anniversary’.

Commonwealth, de internationale organisatie waarin Groot-Brittannië en voormalige delen van haar Empire samenkwamen.²⁸⁹ “The First World War changed the world”, liet cultuurminister Sahid Javid optekenen. “It resulted in more than a million British and Commonwealth service men giving their lives, often thousands of miles away from home. It's right that we honour and remember the lives of the millions who served in and were affected by the war; and that we reflect on the broader significance of that era and the impact it has on our lives today.”²⁹⁰ Zeker na de Tweede Wereldoorlog kwamen immigratiestromen uit voormalige delen van het Britse Rijk op gang; bijvoorbeeld vanuit het Caraïbisch gebied, maar ook Zuid-Aziatische landen als India en Pakistan. De relatie met deze groepen is lang niet altijd soepel geweest en zoals eerder aan bod kwam, is immigratie ook aangeduid als mogelijke factor in de afname van Britishness.²⁹¹ Belangrijk is dat Britishness geen vastomlijnd begrip is; volgens historicus Paul Ward is het veranderlijk en wordt het al eeuwen lang aangevochten, bijvoorbeeld in religieuze twisten en met demografische veranderingen.²⁹² Britishness geldt als een open en burgerlijke identiteit, terwijl de verbeelde gemeenschappen ‘Englishness’ en ‘Scottishness’ meer etnisch van aard zijn. Om die reden is de Britse identiteit dus toegankelijker voor immigranten.²⁹³ “They can imagine themselves becoming British in a way that they have trouble seeing themselves as English or Welsh”, licht politicoloog Will Kymlicka toe. “Moreover, immigrants often have no desire to be dragged into old battles. Many of them left countries with destabilizing ethnic/sectarian conflicts, and they did not come to Britain to become foot soldiers in someone else’s identity conflicts.”²⁹⁴

Met name in de laatste twee decennia ontstonden er echter vraagtekens rondom de mate waarin immigranten, van wie een groot deel oorspronkelijk uit delen van het voormalige Britse Rijk kwam, zich ook daadwerkelijk identificeerde met Groot-Brittannië.²⁹⁵ Zeker na de aanslagen in New York (2001) en Londen (2005) werd Britishness een gevoelig onderwerp, in het bijzonder in relatie tot de islamitische minderheid.²⁹⁶ Rond dezelfde tijd werd niet-

²⁸⁹ ‘Definition of Commonwealth in English’:

<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/commonwealth> (30-06-2014)

²⁹⁰ Glasgow City Council, ‘Details announced for public tickets release for UK and Commonwealth First World War Commemoration in Glasgow’: <https://www.glasgow.gov.uk/index.aspx?articleid=11992> (30-06-2014)

²⁹¹ ‘Postwar immigration’:

http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/citizenship/brave_new_world/immigration.htm (30-06-2014)

²⁹² P. Ward, ‘The end of Britishness? A historical perspective’, *British Politics Review* 3 (2009) 3.

²⁹³ W. Kymlicka, ‘Multicultural citizenship within multinational states’, *Ethnicities* 11 (2011) 291.

²⁹⁴ Ibidem.

²⁹⁵ Onder andere: T. Modood, ‘New forms of Britishness: post-immigration ethnicity and hybridity in Britain’, *Conference the expanding nation: towards a multi-ethnic Ireland* (Dublin 1999) 37; Michael White, ‘In search of Britishness’, *The Guardian*, 10 november 2006.

²⁹⁶ Ned Temko, ‘The identity debate: what does it mean to be British?’, *The Observer*, 10 juni 2007; ‘Immigrants and Britishness: stirring the melting pot’: <http://www.economist.com/node/9587664> (30-06-2014)

westerse immigratie aangeduid als een van de belangrijkste redenen voor het gevoelde verlies van Britse identiteit onder te autochtone bevolking, zo blijkt uit onderzoek van burgerschapsorganisatie ETHNOS.²⁹⁷ Het benadrukken van een gedeeld verleden, bijvoorbeeld door (post)koloniale banden, werd zeker vanaf het vorige decennium volgens historica Susanne Grindel steeds meer onderdeel van de Britse identiteits- en herinneringspolitiek. Dit kwam volgens haar onder andere tot uiting in schoolboeken.²⁹⁸ Ook tijdens evenementen kwam dit narratief terug, bijvoorbeeld tijdens de Olympische Spelen van 2012 in Londen. De Britse sportploeg, met de nodige atleten met wortels in bijvoorbeeld de ‘West Indies’ en Zuid-Azië, werd door de organisatie gepresenteerd als vreedzame afspiegeling van de Britse samenleving.²⁹⁹ Naast mogelijke geopolitieke belangen lijkt het benadrukken van verbondenheid met het voormalige rijk een manier om het gevoel van Britishness – en daarmee het onderlinge gevoel van cohesie - te stimuleren, ook tijdens de Eerste Wereldoorlog-herdenkingen van 2014. In een recente Kamerzitting benadrukte Shreela Flather dat tijdens de Eerste Wereldoorlog vele Indiërs en Jamaicanen, bevolkingsgroepen die flink vertegenwoordigd zijn in het huidige Groot-Brittannië, een belangrijke rol speelden tijdens de oorlog. “These issues are extremely important for the future of this country because the people who live here now are connected to those events and should be aware of what their ancestors did.”³⁰⁰ Richard Chartres, de bisschop van Londen, legde een directe link tussen herdenken, het Gemenebest en de nationale Britse identiteit. “Remembering the sacrifices that were made by so many of those from Commonwealth countries who served provides us with an extremely important opportunity to weave that strand into the national tapestry and our national identity.”³⁰¹

Dat het debat omtrent de Britse identiteit nog steeds onverminderd woedt, bleek wel uit recente woorden van David Cameron naar aanleiding van streng-islamitische scholen in Birmingham. “Sometimes in this country we can be a bit squeamish about our achievements, even bashful about our Britishness. We shouldn’t be. We should be proud of what Britain has done to defend freedom.”³⁰² De premier stelde dat vrijheid en tolerantie net zo Brits zijn als

²⁹⁷ ETHNOS, *The decline of Britishness. A research study* (Londen 2005) 9-10.

²⁹⁸ S. Grindel, ‘The end of Empire. Colonial heritage of politics of memory in Britain’, *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 5 (2013) 33.

²⁹⁹ P. Werbner, ‘Everyday multiculturalism: theorising the difference between ‘intersectionality’ and ‘multiple identities’’, *Ethnicities* 13 (2013) 415.

³⁰⁰ ‘House of Lords, Wednesday 25 June 2014. First World War: motion to take note’: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldhansrd/text/140625-0001.htm#14062539000235> (30-06-2014)

³⁰¹ Ibidem.

³⁰² Oliver Duggan, ‘David Cameron: It’s time to stop being ‘bashful about our Britishness’’, *The Telegraph*, 15 juni 2014.

“the Union Flag, football and fish and chips” en dat deze waarden veel sterker verdedigd zouden moeten worden. “We are saying it isn’t enough simply to respect these values in schools - we’re saying teachers should actively promote them. They’re not optional; they’re the core of what it is to live in Britain.”³⁰³ Na deze woorden van Cameron komt het niet als een verrassing dat educatie ook binnen het Centenary-programma een belangrijke rol speelt. Tussen het voorjaar van 2014 en maart 2019 zullen duizenden kinderen van staatsscholen een bezoek brengen aan de belangrijkste slagvelden en andere locaties van het Westfront.³⁰⁴ Van elke participerende ‘secondary school’ zullen minstens twee leerlingen, die tussen de 11 en 16 jaar zijn, samen met een leraar naar Vlaanderen afreizen. In het najaar van 2013 hadden al ruim duizend van de drieduizend staatsscholen zich opgegeven voor dit programma.³⁰⁵ Michael Gove, de Britse minister van Onderwijs, verklaarde: “The First World War touched every village and town in Britain. (...) The loss to this country and to countless families was unimaginable and must not be forgotten. That is why it is important that a new generation should be encouraged to remember the sacrifice of so many.”³⁰⁶

De focus van het bezoek aan Vlaanderen en Noord-Frankrijk ligt dus op lijden, op het verlies dat Groot-Brittannië honderd jaar geleden doormaakte. Dit sluit goed aan bij een meer algemene tendens waarin de Britse soldaat van een eeuw geleden vooral gezien wordt als slachtoffer, zoals historica Helen McCartney eerder dit jaar aanduidde.³⁰⁷ Ze stelt dat de negatieve perceptie van de oorlog zich door de tijd heen ontwikkelde en dat deze stroming vanaf de jaren tachtig echt dominant werd in de Britse herinnering.³⁰⁸ Jay Winter had al eerder geschreven dat de ‘traditionele benadering’ van de oorlog, het verheerlijken ervan, al vrij kort na 1918 langzaam maar zeker begon te verdwijnen.³⁰⁹ Op dit moment zou er vooral een sterke drang zijn om een connectie met het verleden te bewerkstelligen, zoals ook blijkt uit de reis van schoolgaande jeugd naar de herinneringsplaatsen van het voormalige Westfront.³¹⁰ Stuart Foster, directeur van de organisatie die de bezoeken aan de slagvelden

³⁰³ Ibidem.

³⁰⁴ Department for Culture, Media & Sport, ‘Battlefield visits for schoolchildren to commemorate the 100th anniversary of First World War’: <https://www.gov.uk/government/news/battlefield-visits-for-schoolchildren-to-commemorate-the-100th-anniversary-of-first-world-war> (22-04-2014)

³⁰⁵ Department for Culture, Media & Sport, ‘Thousands of pupils to visit First World War battlefields’: <https://www.gov.uk/government/news/thousands-of-pupils-to-visit-first-world-war-battlefields> (22-04-2014)

³⁰⁶ Department for Culture, Media & Sport, ‘Battlefield visits for schoolchildren to commemorate the 100th anniversary of First World War’: <https://www.gov.uk/government/news/battlefield-visits-for-schoolchildren-to-commemorate-the-100th-anniversary-of-first-world-war> (22-04-2014)

³⁰⁷ H. McCartney, ‘The First World War soldier and his contemporary image in Britain’, *International Affairs* 2 (2014) 299.

³⁰⁸ Ibidem.

³⁰⁹ Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning* (Cambridge 1995) 8.

³¹⁰ McCartney, ‘The First World War soldier’, 314.

regelt, gaf namelijk aan dat een van de doelen is dat de jongeren ‘een persoonlijke connectie krijgen met degenen die door de oorlog werden geraakt.’³¹¹ Om dit te bereiken, wordt er een toer gemaakt langs onder andere de Ieperse Menenpoort, het Thiepval-monument, verschillende begraafplaatsen en het Flanders Field-museum.³¹² In de toekomst zullen de excursies ook andere plaatsen aandoen; bijvoorbeeld het Indian Memorial in Neuve Chapelle (Noord-Frankrijk) dat de 4700 gevallen Indische soldaten en werkkrachten zonder graf in herinnering roept.³¹³ Monumenten als het Indian Memorial zouden gezien kunnen worden als transnationale ‘lieux de memoire’, omdat ze niet slechts voor de Britten of de Indiërs, maar voor het gehele Gemenebest als plaats van herinnering kunnen dienen. Net als bij de herdenking in Glasgow het geval was, lijkt dus ook binnen het Centenary Battlefield Tours Programme de rol van het Gemenebest tijdens de oorlog een rol te gaan spelen. Dan Todman meent dat politieke context – zowel nationaal als internationaal – van belang is voor de herdenkingsactiviteiten in 2014. Hij geeft aan dat het tijdens de laatste Labour-regering, die onder leiding stond van Gordon Brown, al beleid was om een nieuwe multiculturele Britse identiteit te smeden door een gedeelde oorlogservaring te benadrukken.³¹⁴ Deze actieve politiek op het gebied van identiteit en herinnering lijkt opnieuw aan te sluiten bij de ‘crisis of Britishness’. Todman heeft overigens zijn vraagtekens bij de zogenaamde ‘gedeelde oorlogservaring’ van bijvoorbeeld de Britten en de Indiërs. “The shared experience of war – always a rather peculiar message, given Britain’s exploitation of its empire in both conflicts”, zo licht hij toe. “The key lesson seemed to be not that we can all rub along together because we share a nice set of liberal values, but rather that we co-exist best when we’re busy really hating someone else.”³¹⁵

Wanneer het gaat over de Britse ‘core’, zoals Cameron het noemde, kan de rol van religie niet worden uitgevlakt. Het geloof heeft immers altijd een belangrijke rol gespeeld in de Britse herinneringscultuur, zeker ook als het aankomt op de Eerste Wereldoorlog. Zo werden de eerste tijdelijke gedenktekens al tijdens de oorlog opgericht door met name geestelijken van de Anglicaanse kerk.³¹⁶ Ze plaatsten kleine altaren, vrijwel altijd versierd met het kruis en met vlaggen van geallieerde landen, in armere buurten om zo de lokale bevolking te bereiken. Nationalistische en religieuze motieven gingen naadloos in elkaar over, zo blijkt

³¹¹ Department for Culture, Media & Sport, ‘Thousands of pupils to visit First World War battlefields’: <https://www.gov.uk/government/news/thousands-of-pupils-to-visit-first-world-war-battlefields> (22-04-2014)

³¹² Ibidem.

³¹³ Ibidem.

³¹⁴ D. Todman, ‘The First World War in history’, *Oxford University World War I Centenary* (20-12-2012) <http://www1centenary.oucs.ox.ac.uk/war-as-revolution/the-first-world-war-in-history/> (16-05-2014)

³¹⁵ Ibidem.

³¹⁶ King, *Memorials of the Great War in Britain*, 47.

wel uit de woorden van de Londense bisschop Winnington-Ingram in 1915. “Christus stierf op Goede Vrijdag voor vrijheid, eer en ridderlijkheid. Onze jongens sterven voor dezelfde zaken... Als je me vraagt om in een zin te omschrijven wat de kerk moet doen, antwoord ik dat we de natie moeten mobiliseren voor een heilige oorlog.”³¹⁷ Het beeld van de rechtvaardige oorlog met de steun van God ontstond dus al vroeg. Kritiek was er wel, maar deze werd snel de kop ingedrukt; door de vermenging van religie met de nationalistische verheerlijking van lokale helden was de criticaster immers niet alleen antikatholiek, maar ook een vijand van de gemeenschap en de natie.³¹⁸

Met name in de afgelopen decennia is het religieuze landschap in Groot-Brittannië drastisch veranderd. Deels is dit te verklaren door immigratie van andere godsdienstige groepen, maar daarnaast blijkt uit statistische gegevens dat atheïsme steeds meer voet aan de grond krijgt. Uit cijfers van de Britse overheid komt naar voren dat in 2001 nog iets meer dan zeventig procent van de bevolking zichzelf identificeerde als christen. Een census uit 2011 wees echter uit dit percentage in tien jaar tijd daalde tot onder de zestig procent.³¹⁹ Tegelijkertijd steeg het aantal Britten dat zichzelf als atheïst zag met ongeveer tien procent.³²⁰ Toen premier David Cameron eerder dit jaar Groot-Brittannië omschreef als een ‘christelijk land’, kwam hem dit dan ook op stevige kritiek te staan.³²¹ Toch is ervoor gekozen om op 4 augustus, de dag dat de oorlog begon, ook een wake bij kaarslicht te houden in Westminster Abbey (Londen). Bezoekers kunnen hier in stilte hun gebed doen en om 11 uur ’s avonds, het moment dat de oorlog officieel werd verklaard, wordt de laatste kaars gedoofd.³²² Hoewel dit in de uiteenzetting van de plannen niet expliciet naar voren komt, lijkt deze herdenking te verwijzen naar een bekende (vermoedelijke) uitspraak van Sir Edward Grey, die ten tijde van de oorlog de Britse minister van Buitenlandse Zaken was. “De lichten gaan uit overal in Europa”, zo zou hij gezegd hebben toen de oorlog uitbrak, “en we zullen ze in onze tijd niet

³¹⁷ Idem, 55.

³¹⁸ Ibidem.

³¹⁹ Office for National Statistics, ‘Religion in England and Wales 2011’: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/2011-census/key-statistics-for-local-authorities-in-england-and-wales/rpt-religion.html> (04-05-2014)

³²⁰ Office for National Statistics, ‘The percentage of the population with no religion has increased in England and Wales’: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/2011-census/key-statistics-for-local-authorities-in-england-and-wales/sty-religion.html> (04-05-2014)

³²¹ John Bingham, ‘David Cameron ‘fuelling sectarian division by bringing God into politics’’: <http://www.telegraph.co.uk/news/religion/10777270/David-Cameron-fuelling-sectarian-division-by-bringing-God-into-politics.html> (04-05-2014)

³²² Department for Culture, Media & Sport, ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’: <https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)

meer aan zien gaan.”³²³ De Britse overheid is voornemens dit concept uit te rollen over de rest van het land.³²⁴

Net als het aanhalen van de banden met andere Gemenebestlanden zou de religieuze connectie van de herdenking in Westminster Abbey kunnen worden uitgelegd als een poging om ‘Britishness’ nieuw leven in te blazen. De kerk is lang een belangrijke hoeksteen geweest in de Britse samenleving in het algemeen en in Eerste Wereldoorlogherdenkingen in het bijzonder. Hoewel de bevolking er anno 2014 wezenlijk anders uitziet dan een eeuw geleden, is het discours dat sommige politici bezigen vrijwel onveranderd. Terugtrekend onderwijsminister Michael Gove omschreef de Eerste Wereldoorlog eerder dit jaar nog als ‘simpelweg een rechtvaardige oorlog’ vanuit Brits oogpunt en hij beriep zich hierbij op onderzoek van een bekende theoloog.³²⁵ Mensen die op een andere wijze tegen de oorlog aan kijken, kleineren volgens Gove waarden als vaderlandsliefde, eer en moed van de soldaten, die streden voor de vrijheid.³²⁶ Gove dicht de gevallen soldaten dus ongeveer dezelfde eigenschappen toe als bisschop Winnington-Ingram bijna een eeuw geleden deed. Net als bijna honderd jaar geleden worden burgers met een afwijkende mening door de onderwijsminister bovendien weggezet als niet vaderlandslievend. De keuzes voor Westminster Abbey en voor het discours van Gove lijken al met al continuïteit met het verleden aan te geven en deze hang naar traditie zou voort kunnen komen uit een streven om de Britse identiteit naar voren te brengen.

4.3. Euroscepticisme

Waar binnen het Britse herdenkingsprogramma dus onderhandeld wordt met de eigen identiteit op het gebied van religie, met de regio (Schotland) en op transnationaal niveau, namelijk het Gemenebest, blijft de Europese Unie eigenlijk onbesproken. In het vorige

³²³ Samuel Hynes, *War imagined: the First World War and English culture* (New York 2011) 1.

³²⁴ Department for Culture, Media & Sport, ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’:

<https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)

³²⁵ Michael Gove, ‘Why does the Left insist on belittling true British heroes? Michael Gove asks damning question as the anniversary of the First World War approaches’: <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2532930/MICHAEL-GOVE-Why-does-Left-insist-belittling-true-British-heroes.html> (21-04-2014) Op 15 juli 2014 werd bekend dat Gove vervangen wordt als minister door Nicky Morgan, omdat David Cameron streeft naar een minder “male, pale and stale” kabinet. Andrew Grice, ‘Cabinet reshuffle: Michael Gove out as Education Secretary as Cameron cull the male, pale and stale’:

<http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cabinet-reshuffle-philip-hammond-replaces-william-hague-as-foreign-secretary-9606370.html> (16-07-2014)

³²⁶ Ibidem.

hoofdstuk kwam al naar voren dat Britse parlementsleden het EU-herdenkingsprogramma enkele maanden tegenhielden. Begin mei 2014 beloofde David Cameron het Britse volk bovendien een referendum in 2017 over het al dan niet lid blijven van een (hervormde) Europese Unie.³²⁷ Weer enkele weken later bleek dat de UK Independence Party (UKIP), een partij met een sterk eurosceptische agenda, met liefst 28 procent van de stemmen de Britse overwinning bij de verkiezingen voor het Europese Parlement had binnengehaald.³²⁸ Deze negatieve attitude ten opzichte van de EU is beslist niets nieuws, zo beschreven verschillende auteurs. Sommigen stelden dat een afkeer van ‘het continent’ als sinds de middeleeuwen waarneembaar is en politicoloog Oliver Daddow stelde dat de meer moderne eurosceptische traditie reeds decennia bestaat.³²⁹ Deze zou met name op het Britse volk zijn overgebracht door premier Margaret Thatcher, eind jaren tachtig, terwijl pogingen van haar ambtsgeenoot Tony Blair om een meer pro-Europees geluid op te wekken, smoorden.³³⁰ De hoeksteen van de sceptische houding ten opzichte van ‘Brussel’ is de hang naar soevereiniteit, die op verschillende niveaus terugkomt.³³¹ Benedict Anderson stelde al dat een belangrijk aspect van de natie als verbeelde gemeenschap het idee van soevereiniteit was, reeds sinds de Verlichting.³³² In de Britse casus is er in de eerste plaats een diepgewortelde waardering voor de parlementaire soevereiniteit, waarin de gecentraliseerde macht (Londen) een belangrijke rol speelt. Daaraan verbonden is het concept van populaire soevereiniteit, zoals politiek socioloog Chris Gifford het noemde, dat te maken heeft met het recht op volksinspraak en daarmee ook met de legitimiteit van de macht. De derde en laatste vorm van behoefte aan soevereiniteit die Groot-Brittannië kenmerkt is economisch van aard, waarbij de nationale staat zeggenschap heeft over het financiële beleid.³³³ Gifford beargumenteerde dat het de Britse politieke elite gewoon is te proberen de populaire soevereiniteit te beïnvloeden en dat kritiek op de EU en haar legitimiteit een vehikel is om dit te bewerkstelligen. Omdat euroscepticisme wordt ingezet om de legitimiteit van de macht in Groot-Brittannië, zelf een multinationale staat, te vergroten, is de houding ten opzichte van de EU niet los te zien van

³²⁷ Rowena Mason, ‘David Cameron: in-out referendum on EU by 2017 is cast-iron pledge’, *The Guardian*, 11 mei 2014.

³²⁸ Patrick Wintour, ‘Ukip wins European elections with ease to set off political earthquake’, *The Guardian*, 26 mei 2014.

³²⁹ Y. Kim, ‘History and influence of euroscepticism on British politics’, *5th Japanese-Korean Conference of British History* (2013) 355.

O. Daddow, ‘Margaret Thatcher, Tony Blair and the eurosceptic tradition in Britain’, *The British Journal of Politics and International Relations* 15 (2013) 210.

³³⁰ Daddow, ‘Margaret Thatcher’, 210.

³³¹ C. Gifford, ‘The UK and the European Union: Dimensions of Sovereignty and the Problem of Eurosceptic Britishness’, *Parliamentary Affairs* 63 (2010) 323-324.

³³² Anderson, *Imagined communities*, 7.

³³³ Gifford, ‘The UK and the European Union’, 323-324.

het nationale debat over de Britse identiteit.³³⁴ Anderen volgden deze gedachtegang en stelden dat euroscepticisme ‘in alles behalve de naam’ hetzelfde is als Engels nationalisme, dat veelal het zachtere label Britishness opgeplakt krijgt.³³⁵ De Britse eurosceptici hebben een sterk besef van eigen identiteit en een belangrijke rol speelt hierin het gegeven dat door oorlog en lijden in de twintigste eeuw de eigen soevereiniteit is gewaarborgd. De Europese integratie wordt in dit licht gezien als een nieuwe bedreiging voor de parlementaire soevereiniteit van Groot-Brittannië.³³⁶

Met name voor de Conservative Party zou het uitdragen van de eigen nationale identiteit vanwege het voorgaande een prioriteit zijn.³³⁷ De relatie van de recente Labour-regeringen – die van Tony Blair, maar ook die van Gordon Brown tussen 2007 en 2010 - met de EU werd niet gekenmerkt door isolationisme en afstandelijkheid, zoals onder de Conservative Party wel het geval is. Volgens deskundigen deed de Labour-overheid echter te weinig om dit pro-Europese beleid ook aan de bevolking uit te leggen.³³⁸ De economische crisis die in het vorige decennium begon, zwengelde anti-Europese sentimenten vervolgens sterker aan.³³⁹ Volgens historicus Ben Wellings wordt de EU meer en meer verantwoordelijk gehouden voor het verlies aan Britse macht of soevereiniteit. “In this sense, the EU was itself a symbol of decline and could therefore be blamed for anything wrong with Britain, from bureaucratic waste to unregulated immigration.”³⁴⁰ Wellings concludeerde dat deze sentimenten de opkomst van UKIP en het beleid van de conservatieve regering verklaren.³⁴¹ Deze twee partijen zetten niet zozeer in op het versterken van de samenwerking met Europa, maar op het aanhalen van de banden met het Gemenebest.³⁴² In de Britse buitenlandse politiek zou de ‘Europese cirkel’, zoals Daddow het beschreef, als minst belangrijk gelden; de cirkels ‘English-speaking peoples’ en ‘Empire-Commonwealth’ krijgen flink meer nadruk.³⁴³ Het isolationistische beleid van de regering Cameron heeft reeds tot vervreemding van andere belangrijke Europese partners geleid en hierdoor is de Britse positie binnen de EU stevig

³³⁴ Idem, 323.

³³⁵ R. Bond, Charlie Jeffery en Michael Rosie, ‘The importance of being English: national identity and nationalism in post-devolution England’, *Nations and nationalism* 16 (2010) 463.

³³⁶ Idem, 463-464.

³³⁷ Idem, 465.

³³⁸ Grifford, 323.

³³⁹ Kim, ‘History and influence’, 365.

³⁴⁰ B. Wellings, ‘Losing the peace: Euroscepticism and the foundations of contemporary English nationalism’, *Nations and Nationalism* 16 (2010) 501.

³⁴¹ Idem, 502-503.

³⁴² Kim, ‘History and influence’, 365.

³⁴³ Daddow, ‘Margaret Thatcher’, 213.

verzwakt.³⁴⁴ Deze problematiek is op haar beurt niet alleen verbonden aan de algemene ‘crisis of Britishness’, maar ook aan de specifieke Schotse kwestie, omdat Schotland geldt als de meest pro-Europese regio van Groot-Brittannië. Volgens een recente enquête zouden veel Schotten liever het Verenigd Koninkrijk verlaten dan de EU, wat met het oog op het aankomende onafhankelijkheidsreferendum een behoorlijk hoofdpijndossier oplevert voor Cameron.³⁴⁵ Met deze narratieve tegenstelling van EU en Groot-Brittannië in het achterhoofd is het niet verwonderlijk dat parlementsleden de implementatie van het Europe for Citizens-programma enkele maanden traineerden, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam. In een tijd waarin de Britse identiteit en het eigen burgerschap onder vuur liggen, lijkt een programma dat primair de gedachte van Europees burgerschap uitdraagt met name een bedreiging.

De vraag is hoe het voorgaande zich vertaalt in de Britse Eerste Wereldoorlog-herdenkingen van 2014. De Gemeenbestdienst in Glasgow is zoals gezegd volgens ‘Londen’ de belangrijkste gelegenheid, maar naast deze bijeenkomst en die in Westminster Abbey vindt er nog een ceremonie plaats, op het Europese vasteland zelfs. De insteek van deze herdenking in Mons (België) is wezenlijk anders dan in Glasgow. Op de Gemeenbestoorlogsbegraafplaats nabij de Waalse stad liggen – anders dan de naam zou vermoeden – zowel Britse als Duitse soldaten begraven en het thema van deze herdenking zal ‘verzoening’ zijn.³⁴⁶ Dit verzoeningsnarratief sluit goed aan bij de wijze waarop de Unie om wil gaan met de herinnering aan de oorlog, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam. De St. Symphorienbegraafplaats, zoals het kerkhof voluit heet, is verder bijzonder omdat hier de eerste én de laatste Britse slachtoffers van de Grote Oorlog hun laatste rustplaats kregen. Bij de herdenking in augustus zullen onder andere Britse ambassadeleden en een nog onbekend lid van het koninklijk huis aanwezig zijn.³⁴⁷ Deze afvaardiging lijkt wat mager, zeker omdat uit het officiële perscommuniqué van de gemeente Mons blijkt dat namens België onder andere premier Elio di Rupo acte de presence zal geven.³⁴⁸ In datzelfde persbericht wordt nogmaals benadrukt hoe bijzonder het binationale karakter van St. Symphorien is. Van het

³⁴⁴ J. Jokela, ‘David Cameron’s European policy. Britain sidelined by euroscepticism and the economic crisis’, *Finnish Institute of International Affairs Briefing Paper* 124 (2013) 1.

³⁴⁵ Idem, 8.

³⁴⁶ Department for Culture, Media & Sport, ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’:

<https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)

³⁴⁷ ‘Centenary News reports on how Mons intends to commemorate the First World War’:

<http://www.centenarynews.com/article?id=1116> (23-04-2014)

³⁴⁸ Coordination Commémorations 2014, *Mons 14-18: An ambitious programme to celebrate the centenary of the First World War in Mons in 2014* (Mons 2013) 3.

totaal aantal gevallen soldaten (513) op de begraafplaats vochten er 284 aan Duitse zijde, tegenover 229 troepen die hun leven gaven voor het Gemenebest.³⁴⁹

Met deze meerderheid aan Duitse gevallen in het achterhoofd doet het vreemd aan dat er nergens een woord gerept wordt over eventuele Duitse aanwezigheid bij de herdenking in augustus. Zeker met het oog op het aangekondigde thema, ‘verzoening’, is het opmerkelijk dat alleen voormalige bondgenoten deel lijken te gaan nemen, terwijl Duitsland in geen velden of wegen te bekennen is. Van de 38 partners die meewerken aan de verschillende herdenkingsactiviteiten in en rondom Mons, is er geen een Duitstalig. Naast enkele internationale organisaties (onder andere NAVO en het Europese Interreg IV) gaat het uitsluitend om Frans- en Engelstalige instituties.³⁵⁰ Het verzoeningselement waar minister Maria Miller over sprak, komt overigens ook minder sterk terug in het persbericht van de Waalse organisatoren. Nadat is toegelicht dat de Britse overheid is uitgenodigd, stellen zij namelijk dat ‘de stad Mons de soldaten van de andere kant van het Kanaal wil bedanken, via afgevaardigden van de Britse overheid, omdat zij een eeuw geleden stierven om de Belgische neutraliteit te verdedigen.’³⁵¹ De vraag is dus nog in hoeverre verzoening überhaupt een centraal aspect van de herdenking zal worden en in hoeverre er sprake zal zijn van eenzelfde perspectief als het Europese. Alles lijkt er echter op te wijzen dat de herdenkingsbijeenkomst in Mons vooral een Brits-Belgische aangelegenheid zal worden; een gezamenlijke verzoeningsdienst voor landen die tijdens de oorlog bondgenoten waren.

Herdenkingsbijeenkomsten zijn natuurlijk een logische wijze om de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog te onderstrepen, maar de Britse regering kijkt verder dan ceremonies alleen. Andere delen van het Centenary programme richten zich namelijk op maatschappelijke betrokkenheid en scholing aan de ene kant en op de kunstsector aan de andere.³⁵² Het slagveldbezoek van basisschoolleerlingen is reeds aan bod gekomen, maar binnen de tak ‘maatschappelijke betrokkenheid’ besteedt de Britse overheid niet alleen aandacht aan de toekomst van de natie – de jeugd – maar ook direct aan het verleden, namelijk monumenten. Voor de komende jaren is vijf miljoen pond gereserveerd voor het bijhouden, opknappen en beschermen van gedenktekens in en buiten Groot-Brittannië. Het gaat hierbij niet alleen om herinneringen aan de Britse participatie in de Eerste Wereldoorlog,

³⁴⁹ Idem, 39.

³⁵⁰ Idem, 47.

³⁵¹ Idem, 11.

³⁵² Department for Culture, Media & Sport, ‘First World War Centenary’: <https://www.gov.uk/government/policies/marking-relevant-national-events-and-ceremonies/supporting-pages/first-world-war-centenary> (22-04-2014)

maar ook om het nalatenschap van het Gemenebest.³⁵³ Zoals Alex King in zijn boek *Memorials of the Great War in Britain* al schetste, werden de eerste gedenktekens al tijdens de oorlog opgericht – vaak op lokaal niveau - en hebben ze sindsdien een grote impact op de Britse samenleving gehad.³⁵⁴ Interessant in dat opzicht is dan ook dat het herstelprogramma zich niet alleen toespitst op grote, bekende monumenten en begraafplaatsen, maar dat ook lokale gedenktekens in aanmerking komen voor subsidie. “Nearly all of us in Britain have some family connection with that conflict, and it is the many millions of small, personal stories that resonate as loudly for us as the big, world-changing battles and campaigns”, zo benadrukte Cameron.³⁵⁵ Lokale oorlogsmonumenten dienen volgens hem bijgehouden te worden, zodat ze een passend eerbetoon kunnen zijn aan de gevallen en op die wijze mensen kunnen laten begrijpen wat er gebeurd is. “We simply should not tolerate damaged war graves in our country. Our memorials and cemeteries must be places of respect and education.”³⁵⁶ Net als bij het slagveldbezoek komen dus een band met het nationale verleden en het begrijpen van de gebeurtenissen van een eeuw geleden sterk naar voren.

De laatste wijze waarop Groot-Brittannië aandacht besteedt aan de honderdste verjaardag van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is door middel van een omvangrijk cultureel programma: *14-18 NOW*.³⁵⁷ Deze thesis is niet de plek om uitgebreid uiteen te zetten wat het belang van de oorlog voor de kunsten – en vice versa – was, maar het volstaat om te stellen dat over dit onderwerp al het nodige geschreven is.³⁵⁸ “Perceptions of the war have been shaped to a great extent by the artists of the time, including poets, writers, painters, sculptors, photographers and film-makers, many of whom served, and who reflected on the war and its effects. Their work had a profound and lasting impact”, zo is te lezen op de officiële website van *14-18 NOW*.³⁵⁹ “Now, one hundred years later, we are inviting contemporary artists from the UK and around the world to explore the resonance of the First

³⁵³ Department for Culture, Media & Sport en Ministry of Defence, ‘Millions of pounds to support restoration and repair of First World War memorials’: <https://www.gov.uk/government/news/millions-of-pounds-to-support-restoration-and-repair-of-first-world-war-memorials> (22-04-2014)

³⁵⁴ King, *Memorials*, 45.

³⁵⁵ Department for Culture, Media & Sport en Ministry of Defence, ‘Millions of pounds to support restoration and repair of First World War memorials’: <https://www.gov.uk/government/news/millions-of-pounds-to-support-restoration-and-repair-of-first-world-war-memorials> (22-04-2014)

³⁵⁶ Ibidem.

³⁵⁷ ‘14-18 NOW. WW1 centenary art commissions’: <http://www.1418now.org.uk/> (17-05-2014)

³⁵⁸ Jay Winter geeft in dit recensieartikel een overzicht van enkele werken over de verhouding tussen kunst en de Eerste Wereldoorlog: J. Winter, ‘Catastrophe and Culture: Recent Trends in the Historiography of the First World War’, *Journal of Modern History* 3 (1992) 529. De eerder genoemde Samuel Hynes gaat in zijn boek met name in op de invloed van de oorlog op de Britse cultuur. Hynes, *War imagined*.

³⁵⁹ ‘About 14-18 NOW’: <http://www.1418now.org.uk/about/> (17-05-2014)

World War today.”³⁶⁰ Er is geen sprake van een programma dat jaren achtereen loopt: gedurende drie piekmomenten in 2014, 2016 en 2018 zal er een ‘evenementenseizoen’ van zes tot acht weken zijn.³⁶¹ Het meest in het oog springende aspect aan *14-18 NOW* is het brede, internationale karakter ervan. Waar de rest van het Britse Centenary programme met name naar binnen gericht is, komen in dit cultuurprogramma artiesten en verhalen uit alle windstreken aan bod. De meeste artiesten zijn weliswaar afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk, maar gedurende het theaterseizoen van 2014 zullen ook andere invalshoeken te berde worden gebracht. Het Zimbabwaanse collectief Siyaya wil bijvoorbeeld demonstreren hoe een ‘gezonde muzikale cultuur gemeenschappen kan ondersteunen tijdens conflicten en politieke onrust’.³⁶² Elf ‘performers’, allen geboren in het Chili van dictator Pinochet, vertellen rond dezelfde periode hoe het voor hun ouders was om te leven onder een regime.³⁶³ Tegelijkertijd zijn er ook Britse kunstenaars die het herdenkingsthema anders benaderen dan tot op heden vanuit de overheid de norm was. Zo zullen dit jaar dichters uit tien verschillende landen – waaronder ook EU-lidstaten als Duitsland – onder leiding van de Britse Livinia Greenlaw reflecteren op het belang van de oorlog door in te gaan op *Goodbye to all that*, het autobiografische werk van veteraan en schrijver Robert Graves.³⁶⁴ Daarnaast zullen ‘The Tiger Lillies’, een Brits alternatief cabaret-trio, van bekende Eerste Wereldoorlog-gedichten een ‘verrassende mengeling van opera, zigeunermuziek en zwarte humor’ maken.³⁶⁵ Deze internationale samenwerking – ook met voormalige Asmogendheden als Duitsland en Turkije – en gekscherende, mogelijk zelfs kritische benadering van de Eerste Wereldoorlog, gefinancierd vanuit het Britse *14-18 NOW*-programma, geven het officiële herdenkingsprogramma van Groot-Brittannië een nieuwe dimensie. De bekende schrijfster en historica Margaret McMillan vergeleek kunstenaars ten tijde van de Eerste Wereldoorlog met kanaries in kolenmijnen, die al vroeg waarschuwden voor de enorme verandering die zou komen.³⁶⁶ Wellicht zou je deze vergelijking door kunnen trekken door te stellen dat hedendaagse artiesten ook de kanaries zijn die als een eerste een omslag in de benadering van Eerste Wereldoorlog-herdenkingen waarnemen en uitdragen. Zeker door het transnationale

³⁶⁰ Ibidem.

³⁶¹ Ibidem.

³⁶² ‘14-18 NOW at WOMAD’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/womad/> (17-05-2014)

³⁶³ ‘The year I was born (lift)’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/the-year-i-was-born/> (17-05-2014)

³⁶⁴ ‘Goodbye to all that’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/goodbye-to-all-that/> (17-05-2014)

³⁶⁵ ‘A dream turned sour (lift)’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/a-dream-turns-sour/> (17-05-2014)

³⁶⁶ Margaret McMillan, ‘Did artists foresee the First World War?’:

<http://www.theguardian.com/artanddesign/2014/mar/27/did-art-foresee-first-world-war> (17-05-2014). McMillan heeft enkele toonaangevende werken geschreven over de oorlog die een breed publiek bereikten. Haar meest recente werk, *The war that ended peace: the road to 1914*, over de oorsprong van de Eerste Wereldoorlog verscheen eind 2013.

karakter van *14-18 NOW* is het denkbaar dat dit deel van het Centenary-programma het meest aansluit bij de plannen van de Europese Commissie.

4.4. Herdenken op ‘de juiste manier’

Na deze bespreking van het Britse herdenkingsprogramma is het nog de vraag hoe dit ontvangen is binnen de eigen landsgrenzen. Dan Todman stelde eind 2013 dat er de nodige kritiek is gekomen op de plannen van de overheid. Hij gaf aan dat aan de ene kant militaire historici en vredesorganisaties de geplande herdenkingen te patriottisch en oorlogsverheerlijkend vinden. Aan de andere kant heb je de aanhangers van de Britse overwinning, die kritisch zijn omdat de plannen niet vaderlandslievend genoeg zouden zijn. Juist omdat de kritiek van beide kampen kwam, meende Todman dat de positie die de Britse overheid gekozen had ongeveer goed was.³⁶⁷ Nog geen maand na deze uitlatingen, brak de storm echter los. Niet zozeer het herdenkingsprogramma op zichzelf lag onder vuur, maar meer de manier waarop de Britse regering over de Eerste Wereldoorlog sprak.³⁶⁸ In januari gooide onderwijsminister Michael Gove de knuppel in het hoenderhok met een column in de tabloid *The Daily Mail*. Hij stelde dat de oorlog “op de juiste manier” herinnerd dient te worden en dat de Britse overheid jonge mensen de kans geeft meer te leren over “het heldendom en de opoffering van hun voorvaderen”.³⁶⁹ Vervolgens haalde hij hard uit naar onder andere “left-wing academics” die een ander beeld van de oorlog schetsten dan heroïsch en rechtvaardig.³⁷⁰ Wat volgde was een sterk gepolariseerd debat waar bekende Britse historici, bijvoorbeeld Niall Ferguson en Gary Sheffield, zich in mengden, maar ook politieke kopstukken, zoals burgemeester Boris Johnson van Londen.³⁷¹ Volgens historica Heather Jones voltrok de discussie zich langs de reeds bestaande politieke loopgraven, waarbij rechts de oorlog beschreef zoals Gove had gedaan, terwijl links met name wees op de zinloosheid ervan.³⁷² Het verhitte debat van begin 2014 zou een opmerkelijke kloof tussen de populaire

³⁶⁷ D. Todman, *NIOD Now: framing memory. National perspectives of remembering World War I* (16-12-2013)

³⁶⁸ Eerder leidde de speech van Cameron al tot de nodige ophef. De bekende presentator Jeremy Paxman, tevens het gezicht van een reeks over de Eerste Wereldoorlog, stelde bijvoorbeeld dat “alleen idioten een oorlog vierden”. ‘Jeremy Paxman criticises PM over first world war centenary plans’: <http://www.theguardian.com/global/2013/oct/08/jeremy-paxman-david-cameron-first-world-war> (23-02-2014) In het uiteindelijke hoofdstuk zet ik deze kritiek uitgebreider uiteen.

³⁶⁹ Michael Gove, ‘Why does the Left insist on belittling true British heroes? Michael Gove asks damning question as the anniversary of the First World War approaches’: <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2532930/MICHAEL-GOVE-Why-does-Left-insist-belittling-true-British-heroes.html> (21-04-2014)

³⁷⁰ Ibidem.

³⁷¹ H. Jones, ‘Goodbye to all that? Memory and meaning in the commemoration of the First World War’, *Juncture* 4 (2014) 287.

³⁷² Ibidem.

publieke herinnering en academisch onderzoek weergeven, waarbij de aanhangers van de eerste categorie nauwelijks over de eigen landsgrenzen kijken.³⁷³ De verdeeldheid tussen ‘popular memory’ en de academische kijk op hetzelfde verleden is overigens niet nieuw, zo beargumenteerde Wulf Kansteiner. Hij stelde verder dat herinnering met name als belangrijk wordt ervaren wanneer de identiteit van een gemeenschap geïnterpreteerd wordt, zoals in de huidige Britse casus het geval is.³⁷⁴

Ook discussie over ‘heroïsche herdenkingen’ is niet alleen van deze tijd, zo toonde historicus Alex King aan. Al tijdens en net na de oorlog rezen er vragen over het afschilderen van de gebeurtenissen als glorieus en van de actoren als helden. King stelde dat herdenking ook toen al politiek beladen was, omdat de organisatie ervan lag bij de (lokale) politiek, de pers en bij andere verenigingen wiens activiteiten politieke gevolgen hadden, zelfs wanneer ze niet openlijk politiek waren.³⁷⁵ Hoewel persoonlijke gevoelens en behoeften belangrijk waren, kregen de herdenkingen met name gestalte door overheidshandelen.³⁷⁶ Direct nadat het conflict ten einde kwam, stelde de Britse staat zich proactief op om de collectieve herinnering aan en de herdenking van de Eerste Wereldoorlog te vormen, zo gaf politicoloog Andrew Mycock in een recent artikel aan.³⁷⁷ Nieuwe nationale herdenkingsvormen kwamen van de grond, bijvoorbeeld het opzetten van rituelen, ceremonies en gedenktekens waar om participatie van de massa werd verzocht. Daarnaast brachten musea en grote educatieprogramma’s ‘state-sponsored narratives’ naar voren.³⁷⁸ Ook de koppeling tussen de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog en educatieve doeleinden, zoals in het Centenary programme het geval is, blijkt dus beslist niet nieuw te zijn. Van de leidende positie die de Britse overheid kort na de Eerste Wereldoorlog bewust op zich nam, is nog altijd in onverminderde mate sprake. “Across the four years of the centenary, the government will lead the nation in acts of commemoration.”, zo valt te lezen in de officiële aankondiging.³⁷⁹ In het volgende hoofdstuk zal blijken dat niet elke nationale overheid zo bepalend is als het aankomt op de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog.

³⁷³ Idem, 289-290.

³⁷⁴ Kansteiner, ‘Finding meaning in memory’, 184.

³⁷⁵ Alex King, *Memorials of the Great War in Britain*, 5.

³⁷⁶ Idem, 6.

³⁷⁷ A. Mycock, ‘The First World War Centenary in the UK: ‘a truly national commemoration?’’ *The Round Table: the Commonwealth journal of international affairs* 2 (2014) 155.

³⁷⁸ Idem.

³⁷⁹ Department for Culture, Media & Sport, ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’: <https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (23-01-2014)

4.5. Conclusie

De Britse overheid speelt een belangrijke rol binnen de Eerste Wereldoorlog-herdenkingen. Vanaf 2014 rolt 'Londen' een vierjarig Centenary-programma met een totaalbudget van 60 miljoen euro uit, waarbinnen verschillende zaken centraal staan. Voor 2014 hanteert Groot-Brittannië drie categorieën: herdenkingen, de combinatie educatie en maatschappelijke betrokkenheid en kunst. Met name binnen de eerste twee pijlers ligt de nadruk op slagvelden en gevallen soldaten. Een mogelijke uitzondering is de herdenking in Westminster Abbey, waar bezinning centraal lijkt te staan. De herdenking in Mons (België) en het bezoek van schoolkinderen aan het Westfront zijn voorbeelden van activiteiten die zich expliciet richten op het offer dat soldaten brachten in de Eerste Wereldoorlog. Dit aspect sluit aan bij de secundaire literatuur over de Britse herinneringscultuur; Helen McCartney beschreef bijvoorbeeld hoe het lijden van de Britse soldaat al lange tijd centraal staat in de herinnering de oorlog.³⁸⁰

De focus ligt in het gehele Centenary-programma met name op de eigen Britse natie, aangevuld met aandacht voor de rol van andere Gemenebesten tijdens de oorlog. De verbondenheid met voormalige delen van het Britse 'Empire' tijdens en na de oorlog wordt meer dan eens onderstreept en de mogelijkheid bestaat dat de Britse overheid deze gezamenlijkheid voor huidige doeleinden inzet. Deze 'memory politics' zouden bijvoorbeeld naar voren kunnen komen tijdens de Gemenebestherdenking in Glasgow, een maand voordat de Schotse bevolking naar de stembus gaat om te besluiten of het noordelijkste deel van Groot-Brittannië onafhankelijk wordt. De herdenkingen vinden plaats in een tijd waarin Groot-Brittannië worstelt met een 'crisis of Britishness'; het afbrokkelen van een Brits identiteitsbesef. Het Schotse streven naar meer autonomie kan gezien worden als facet van deze problematiek, maar ook het euroscepticisme dat de huidige Britse politiek kenmerkt, raakt direct aan de wil om het eigen identiteitsgevoel te versterken. In die zin is het dan ook niet verwonderlijk dat het Europe for Citizens-programma maanden werd tegengehouden; niet zozeer vanwege de herdenkingscomponent, maar wegens het feit dat het in de eerste plaats een Europees burgerschapsprogramma is. Toenadering tot voormalige vijanden lijkt in het Britse herdenkingsprogramma niet of nauwelijks te worden gezocht en zo vaak als gerefereerd wordt aan het Gemenebest, zo weinig valt het woord 'Europa'. Een uitzonderingsgeval op de voorgaande wijze van herdenken zou *14-18 NOW*, het Britse culturele programma, kunnen zijn. Afgaande op de geplande voorstellingen lijkt er in dit

³⁸⁰ McCartney, 'The First World War soldier', 299.

geval meer diversiteit te zijn; zowel qua internationale samenwerking als qua benadering. Vaststaat dat het gehele programma en de retoriek van de Britse overheid over het herdenken van de Eerste Wereldoorlog al voor de nodige kritiek heeft gezorgd, reeds voor de eerste grootschalige herdenkingen op 4 augustus van start gaan. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat de Duitse overheid een hele andere – maar niet minder omstreden – aanpak hanteert.

5. De Eerste Wereldoorlog en het Duitse perspectief

“Der Erste Weltkrieg hat sich ausgebreitet wie ein Flächenbrand. Er riss ein Land nach dem anderen in die Katastrophe. Tiefe Feindschaften, jahrelang gesät, keimten auf und trugen abscheuliche Blüten. Deutschland hatte daran seinen entscheidenden und traurigen Anteil”, zo sprak de Duitse bondskanselier Angela Merkel.³⁸¹ Ze vervolgde: “Aber wir dürfen nie vergessen: Ein tolerantes, friedliches und freiheitliches Europa muss immer wieder aufs Neue erarbeitet, erhalten, gepflegt und mit Leben erfüllt werden. Wir sind heute einander näher als vor 100 Jahren – in Europa, aber auch in der Welt insgesamt. 1914 war unser Kontinent von diplomatischer Sprachlosigkeit geprägt. In den Staaten Europas herrschte eine übersteigerte nationale Perspektive vor. Die Konfrontation galt als Chance, und heute muss man sagen: Welch ein fataler Irrtum!”³⁸² In haar vurige betoog verbond Merkel de tragiek van de Eerste Wereldoorlog duidelijk aan het verhaal van Europese integratie. Waar in het voorgaande hoofdstuk het herdenkingsprogramma van Groot-Brittannië centraal stond, zal ik me hier richten op de wijze waarop Duitsland aandacht besteed aan het honderd jaar Eerste Wereldoorlog. Het voorgaande citaat van bondskanselier Merkel doet vermoeden dat de Duitse aanpak afwijkt van de manier waarop ‘Londen’ omgaat met de Centenary en in dit hoofdstuk zal ik verder uitdiepen of dit daadwerkelijk het geval is. Allereerst schets ik een beeld van de Duitse herdenkingsactiviteiten, waarbij ik me net als in het Britse geval met name toe zal leggen op het nationale niveau. Regionale en/of lokale initiatieven staan dan ook niet centraal, maar waar relevant zal ik deze zeker niet buiten beschouwing laten. Nadat ik uiteen heb gezet hoe de Duitse overheid de Eerste Wereldoorlogherdenkingen aanpakt, bekijk ik hoe deze (geplande) activiteiten ontvangen zijn in het eigen land. Waar mogelijk en relevant zal ik verbanden leggen met secundaire literatuur en met de Britse casus.

³⁸¹ Dit citaat is onderdeel van een speech die Merkel gaf bij de opening van de HistoryCampus 14|14 in Berlijn (7-11 mei 2014). Vierhonderd jongeren uit heel Europa kwamen hier bijeen om hun visies op de Eerste Wereldoorlog te delen en om het belang ervan in het heden te analyseren. Namens Euroclio, de Europese organisatie van geschiedenisonderwijzers, was ik ook aanwezig bij dit evenement.

‘Rede von Bundeskanzlerin Merkel zur Eröffnung der Veranstaltung „Europe 14/14 - HistoryCampus Berlin am 7. Mai 2014’: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2014/05/2014-05-07-merkel-maxim-gorki-theater.html;jsessionid=5C6B75D91325B838A364BA4FC116EB3D.s3t1> (20-05-2014)

³⁸² Ibidem.

5.1. 'De vergeten oorlog'

Hoewel er aan Duitse zijde bijna twee keer zoveel doden vielen als bij het Britse Rijk, namelijk ruim 1,7 miljoen, lijkt de oorlog bij onze Oosterburen geen grote rol te spelen in de collectieve herinnering.³⁸³ In aanloop naar het moment dat de oorlog precies een eeuw geleden is, besteedden verschillende belangrijke media aandacht aan de wijze aan de vraag of de Eerste Wereldoorlog nog een rol speelde in de Duitse samenleving. De internationaal georiënteerde omroep *Deutsche Welle* schreef bijvoorbeeld eerder dit jaar een artikel over de duizenden bezoekers die elk jaar naar 'Flanders fields' trokken en concludeerde dat slechts weinigen kwamen om de Duitse gevallen te herdenken. "Even on Armistice Day, the official day of remembrance, it seems the only beings here are the birds in the trees."³⁸⁴ In een ander artikel droeg het medium ook mogelijke oorzaken aan voor deze 'vergetelheid', bijvoorbeeld dat de oorlog verloren werd en het gegeven dat er nooit op Duitse bodem gevochten is. Meer nadruk legde *Deutsche Welle* op het feit dat Duitsland – in tegenstelling tot landen waar de oorlog wel erg belangrijk is, zoals Engeland en Frankrijk – lange tijd geen stabiele natie was. Vanaf 1914 is het huidige Duitsland op vijf verschillende manieren bestuurd en in haar herenigde vorm bestaat de natie pas vijfentwintig jaar.³⁸⁵ Dat dit gevolgen had voor de herinneringscultuur in het land, blijkt ook wel uit de secundaire literatuur. Historica Alina Sierp schreef bijvoorbeeld in het kader van Europese herinnering over de complexiteit van het samenvoegen van verschillende herinneringsstructuren en hierbij nam ze de situatie in het Duitsland van na 1990 als uitgangspunt.³⁸⁶ *Die Welle* suggereerde verder dat de Eerste Wereldoorlog weinig tot niets heeft bij gedragen aan de Duitse nationale mythe en dat het "zeker geen reden voor herdenking" is.³⁸⁷ Dit laatste aspect lijkt arbitrair, maar dat de oorlog geen centrale rol speelt in de Duitse herinnering, wordt door verschillende historici onderstreept. De Duitse collectieve herinnering is volgens hen veel sterker geënt op de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en de Holocaust in het bijzonder.³⁸⁸ Historica Angela Schwarz verklaarde dat in Groot-Brittannië, maar bijvoorbeeld ook in Australië en Canada,

³⁸³ 'WW1 casualty and death tables': http://www.pbs.org/greatwar/resources/casdeath_pop.html (24-05-2014); Susanne Spröer, 'Germany's forgotten war?': <http://www.dw.de/germanys-forgotten-world-war/a-17551633> (24-05-2014)

³⁸⁴ Vanessa Mock, 'The German soldiers that history forgot': <http://www.dw.de/the-german-soldiers-that-history-forgot/a-6218386> (24-05-2014)

³⁸⁵ Susanne Spröer, 'Germany's forgotten war?': <http://www.dw.de/germanys-forgotten-world-war/a-17551633> (24-05-2014)

³⁸⁶ A. Sierp, 'Wither Europe, wither memory? Or the future of the past', 10.

³⁸⁷ Susanne Spröer, 'Germany's forgotten war?': <http://www.dw.de/germanys-forgotten-world-war/a-17551633> (24-05-2014)

³⁸⁸ Bijvoorbeeld: D. Levy en N. Sznajder, 'Memory unbound: the Holocaust and the formation of cosmopolitan memory', *European Journal of Social Theory* 1 (2002) 96-97.

veel meer belang gehecht wordt aan de Eerste Wereldoorlog en zijn nalatenschap. “De nadruk ligt in Duitsland veel sterker op de Tweede Wereldoorlog. Als de Eerste al een rol speelt in de Duitse herinnering, is het omdat deze van invloed was op de Tweede.”³⁸⁹ Dagblad *Die Welt* vatte de situatie vorig jaar helder samen. “Kein Tag im deutschen Fernsehen ohne Bilder von Adolf Hitler (...) Aber jede Umfrage zeigt, wie dünn die allgemeinen Kenntnisse über Religionskriege, 30-jährigen Krieg, Altes Reich, Preußen, Österreich-Ungarn, Deutsches Kaiserreich und Weimarer Republik sind. Diese Vergangenheiten liegen, als wären sie versiegelt und unentzifferbar, weit weg.”³⁹⁰

Het jaar 2014 is voor verschillende landen in de eerste plaats het jaar dat de Eerste Wereldoorlog een eeuw geleden uitbrak. Zoals in het vorige hoofdstuk al te lezen was, rolt Groot-Brittannië een groot herdenkingsprogramma uit en dat van Frankrijk doet daar met een ‘Centenaire’-budget van 65 miljoen euro en tal van geplande evenementen niet voor onder.³⁹¹ In Duitsland is 2014 ook een herdenkingsjaar, maar niet zozeer en zeker niet uitsluitend van de ‘Erster Weltkrieg’. De Duitse overheid wil namelijk ook een scala aan andere historische momenten aandacht besteden: de start van de Tweede Wereldoorlog is vijfenzeventig jaar geleden, de Berlijnse Muur viel een kwart eeuw geleden en in 2004 traden Centraal- en Oost-Europese landen tien jaar geleden toe tot de Europese Unie.³⁹² In dat opzicht krijgt de Centenary dus niet direct prioriteit en hoewel een budget natuurlijk niet alles zegt, valt wel op dat Duitsland met minder middelen werkt dan de andere grote Europese machten. ‘Berlijn’ heeft bijna 4 miljoen euro gereserveerd om de Eerste Wereldoorlog te herdenken gedurende de aankomende jaren; nog niet de helft van wat bijvoorbeeld Nieuw-Zeeland gaat besteden.³⁹³ De reden hiervoor is dat er in Duitsland simpelweg minder op nationaal niveau georganiseerd wordt. “Germany does not have a ‘staatliche Geschichtspolitik’”, zo verklaarde regeringswoordvoerder Steffen Seibert.³⁹⁴ Dat er weinig tot geen nationaal beleid is op het

³⁸⁹ Schwarz sprak eind vorig jaar op een symposium, georganiseerd door het NIOD, waar ik ook aanwezig was. *NIOD Now: framing memory. National perspectives of remembering World War I* (16-12-2013)

³⁹⁰ Thomas Schmid, ‘Warum Deutschland den Ersten Weltkrieg vergass’: <http://www.welt.de/geschichte/article112528553/Warum-Deutschland-den-Ersten-Weltkrieg-vergass.html> (26-05-2014)

³⁹¹ Mission du centenaire de la Première Guerre mondiale, ‘2014. Centenaire de la Première Guerre mondiale’: http://centenaire.org/sites/default/files/references-files/centenaire_bible_web_double_0.pdf (24-05-2014); Tony Paterson, ‘Germany attacked for ‘scandalous’ First World War anniversary spending’: <http://www.telegraph.co.uk/history/world-war-one/10677769/Germany-attacked-for-scandalous-First-World-War-anniversary-spending.html> (18-04-2014)

³⁹² ‘Year of commemoration 2014 – a task for German foreign policy’: <http://www.london.diplo.de/Vertretung/london/en/092-WWI/Year-of-commemoration-2014.html> (24-05-2014)

³⁹³ Philip Oltermann, ‘Germany’s low-key plan for First World War centenary criticised’: <http://www.theguardian.com/world/2014/mar/02/germany-plans-first-world-war-centenary> (26-05-2014)

³⁹⁴ Ben Quinn, ‘First World War: how countries across Europe will mark centenary’: <http://www.theguardian.com/world/2014/jan/16/first-world-war-europe-centenary> (26-05-2014)

gebied van geschiedenis, sluit aan bij academische analyses van de Duitse herinneringscultuur. Historicus Klaus Schönhoven stelde namelijk dat er door de bewogen twintigste eeuw geen sprake is van een collectieve Duitse geschiedenis en identiteit en net als de eerder genoemde Sierp verwees hij hierbij (onder andere) naar het verdeelde Duitse verleden.³⁹⁵ Anderen, waaronder historicus Alon Confino, zochten de verklaring voor het gebrek aan nationale samenhang nog eerder, namelijk in de late eenwording van Duitsland (1871).³⁹⁶ De nationale overheid is nauwelijks betrokken bij herdenkingen in het algemeen en in die van de Eerste Wereldoorlog in het bijzonder. Op de beperkte nationale herdenkingskalender staan bijvoorbeeld geen momenten van voor 1945 en de Eerste Wereldoorlog ontbreekt dus in zijn geheel.³⁹⁷ Uit een beleidsdocument blijkt dat bondskanselier Merkel (voorlopig) bij geen enkele herdenkingsbijeenkomst aanwezig zal zijn.³⁹⁸

Met de voorgaande kennis in het achterhoofd is het dan ook niet vreemd dat er in Duitsland wel stilgestaan wordt bij de Eerste Wereldoorlog, maar dat dit voornamelijk op regionaal niveau gebeurt. Omdat het land historisch gezien gedecentraliseerd is, worden veel herdenkingen per deelstaat voorbereid. In de zestien verschillende ‘Bundesländer’ zullen tot 2018 minstens tachtig herdenkingsactiviteiten plaatsvinden, die zowel qua schaal als qua insteek uiteenlopend zijn.³⁹⁹ Hoewel ik mij in deze thesis toeleg op nationale herdenkingen, is het contextueel gezien nuttig om enkele van deze regionale initiatieven kort uit te lichten. Het van oudsher industriële Noordrijn-Westfalen heeft in samenwerking met verschillende culturele instellingen en musea bijvoorbeeld het project ‘1914 - Mitten in Europa’ opgezet. Het overkoepelende thema van dit programma is laten zien hoe de “Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts” Noordrijn-Westfalen, destijds volgens de organisatoren een Europees industrieel centrum, trof.⁴⁰⁰ In de deelstaat Hessen wordt echter aandacht besteed aan een heel ander aspect van de oorlog, namelijk de invloed die deze had op de kuuroorden in het ‘Bundesland’. “Der Kurort gilt als eine heile, konfliktfreie Zone, fern des Alltags. Das ist

³⁹⁵ Klaus Schönhoven, *Geschichtspolitik: über den öffentlichen Umgang mit Geschichte und Erinnerung* (Bonn 2003) 7.

³⁹⁶ Alon Confino, *Germany as a culture of remembrance: Promises and limits of writing history* (North Carolina 2006) 33.

³⁹⁷ ‘The centenary in Germany’: <http://centenaire.org/en/dans-le-monde/centenary-germany> (26-05-2014). Het is opmerkelijk dat het meest duidelijke overzicht van de Duitse herdenkingsactiviteiten te vinden lijkt te zijn op de Franse officiële ‘centenaire’-website.

³⁹⁸ Deutscher Bundestag, ‘Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Sevim Dagdelen, Annette Groth, Heike Hänsel, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE. Gedenken der Bundesregierung an 100 Jahre Erster Weltkrieg’, *Drucksache 18* (2014) 3.

³⁹⁹ Ibidem.

⁴⁰⁰ ‘Projekt. 1914 – Mitten in Europa’: http://www.rheinland1914.lvr.de/de/projekt/projekt_1.html (26-05-2014)

nicht immer so'', zo geeft de organisatie aan.⁴⁰¹ Met een tentoonstelling laat Hessen onder andere zien hoe gewonde soldaten verzorgd werden in de spa van Bad Wildungen.⁴⁰² Deze twee initiatieven zijn wat inhoud en omvang betreft wellicht verschillend, maar beiden onderschrijven wel eenzelfde trend die geldt voor vrijwel alle regionale herdenkingen: ze zijn logischerwijs sterk gericht op de eigen deelstaat en ze benadrukken hun 'unique selling point', of dat nu fabrieken of kuuroorden zijn. Overigens zijn niet alle deelstaten even actief bezig met Eerste Wereldoorlogherdenkingen; tot op heden hebben bijvoorbeeld de Hanzesteden Bremen en Hamburg nog niets gepland, terwijl Berlijn al zestien projecten in gang heeft gezet.⁴⁰³

5.2. De Europese oorlog

De meeste herdenkingen mogen dan op regionaal niveau plaatsvinden, maar toch is de centrale overheid betrokken bij enkele projecten. In deze paragraaf zal ik uiteenzetten welke dat zijn, op welke wijze de Duitse regering spreekt over de Eerste Wereldoorlog en welke boodschap ze daarmee – in mijn ogen – probeert over te brengen. Het is niet zozeer mijn intentie om alle initiatieven waar de overheid (zijdelings) bij betrokken is op te sommen, maar meer om een lijn in de Duitse herdenkingspolitiek weer te geven.

Nog voor de oorlog precies een eeuw geleden begon – in augustus – zette de Duitse overheid mede HistoryCampus Europe 14|14 op in Berlijn. De Bundeszentrale für politische Bildung, een overheidsinstantie die zich bezighoudt met burgerschap, haalde vierhonderd jongeren uit meer dan veertig Europese landen naar de Duitse hoofdstad om het van 7 tot 11 mei samen te hebben over het belang van de Eerste Wereldoorlog. Met het thema 'look back, think forward' in het achterhoofd participeerden de deelnemers in meer dan twintig verschillende workshops om onderwerpen als nationale identiteiten, het Europese vredesproject en de resonantie van de oorlog in het heden te bespreken.⁴⁰⁴ Bondskanselier Angela Merkel opende het evenement met een speech – het citaat uit de inleiding is hier onderdeel van – en minister van Buitenlandse Zaken Frank-Walter Steinmeier ging in debat met een aantal aanwezige jongeren in het Deutsches Historisches Museum.⁴⁰⁵ Uit de opzet

⁴⁰¹ 'Wenn der Krieg in die Idylle einbricht': <http://www.hr-online.de/mobil/kultur/sd/51776859> (26-05-2014)

⁴⁰² Ibidem.

⁴⁰³ 'The centenary in Germany': <http://centenaire.org/en/dans-le-monde/centenary-germany> (26-05-2014)

⁴⁰⁴ "'HistoryCampus' – Europe 1914 and 2014": http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Gedenkjahr2014/140509_HistoryCampus.html (26-05-2014)

⁴⁰⁵ 'HistoryCampus opens: memories as a force to shape the future': http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Artikel/2014/05_en/2014-05-07-history-campus_en.html (26-05-2014)

van de HistoryCampus blijkt al dat het gaat om een internationale bijeenkomst en dit wordt nog eens onderstreept door hetgeen de beide Duitse hoogwaardigheidsbekleders meegaven aan hun toehoorders. “Wenn wir unser Handeln, unsere Probleme, unsere Hoffnungen im Spiegel der Ereignisse von vor 100 Jahren betrachten (...) dann treten sehr deutlich die Argumente zutage, warum die Idee der europäischen Einigung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts eine so großartige Erfolgsgeschichte ist”, zo vertelde Merkel.⁴⁰⁶ “Dann wird noch offensichtlicher als ohnehin schon, welch ein Geschenk es ist, dass Europa schließlich seine Teilung überwinden konnte.”⁴⁰⁷ Op een meer persoonlijk vlak vertelde de regeringsleidster over haar tijd in de Duitse Democratische Republiek (DDR), het voormalige Oost-Duitsland, en over de ervaringen die ze destijds in het Westen op kon doen. Juist om die reden pleitte Merkel ervoor om in 2014 niet alleen de Eerste Wereldoorlog te herdenken, maar ook de Val van de Berlijnse Muur en de toetreding van Centraal- en Oost-Europese landen tot de EU (2004). De overlap met het verhaal van de EC lijkt daarmee bewust, want door precies dezelfde drie aandachtspunten voor 2014 te benadrukken, lijkt Merkel aan te geven dat de Europese agenda ook de Duitse is. “Die große Chance unseres 21. Jahrhunderts liegt im Miteinander. (...) Der ungarische Schriftsteller György Konrád bezeichnet Europa gern als – ich zitiere ihn: ‘superkomplexen interessanten Roman’. Stürzen Sie sich einfach in das Abenteuer dieses europäischen Romans. Studieren Sie seine bisherigen Kapitel. Und machen Sie mit, wenn es darum geht, die Fortsetzung zu schreiben.”⁴⁰⁸ In lijn met de herdenkingssuggesties van Merkel heeft de Duitse overheid aangekondigd een tentoonstelling op te richten die in 26 posters het Europese verhaal – van de Eerste Wereldoorlog tot de EU-uitbreiding van 2004 – behandelt.⁴⁰⁹ Zowel in retoriek als in activiteiten lijkt de Duitse overheid dus dezelfde koers te varen als de Europese Unie, zoals aangegeven in hoofdstuk 2 en 3. Ook minister Steinmeier benadrukte op de HistoryCampus dat geleerd moet worden van het verleden en dat een verenigd Europa de beste optie is voor een vreedzame, voorspoedige toekomst. ““One hundred years after the outbreak of the First World War, we have achieved an order of peace on our continent which relies on reconciliation and good neighbourliness. Considering the

⁴⁰⁶ ‘Rede von Bundeskanzlerin Merkel zur Eröffnung der Veranstaltung „Europe 14/14 - HistoryCampus Berlin am 7. Mai 2014’: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2014/05/2014-05-07-merkel-maxim-gorki-theater.html;jsessionid=5C6B75D91325B838A364BA4FC116EB3D.s3t1> (20-05-2014)

⁴⁰⁷ Ibidem.

⁴⁰⁸ Ibidem.

⁴⁰⁹ Ben Quinn, ‘First World War: how countries across Europe will mark centenary’: <http://www.theguardian.com/world/2014/jan/16/first-world-war-europe-centenary> (26-05-2014)

challenges ahead of us today, this common European achievement can only be an encouragement.”⁴¹⁰

De verzoening die Steinmeier benoemt, wordt ook wel gezien als de hoeksteen van de Duitse buitenlandse politiek sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog.⁴¹¹ De term verzoening verwijst naar zowel het proces als de uitkomst en er is altijd sprake van een motief; een reden waarom een actor, of dat nu de dader of het slachtoffer is, naar verzoening streeft. Deze reden kan moreel, maar zeker ook pragmatisch (of beiden) zijn.⁴¹² Een belangrijke stap in het verzoeningsproces is de erkenning van verkeerd handelen, zoals Merkel tijdens haar speech in Berlijn bijvoorbeeld deed.⁴¹³ Voor de wederopbouw van Europa na de Tweede Wereldoorlog was met name verzoening tussen Duitsland en Frankrijk van belang en hier werd vanaf begin jaren '50 actief aan gewerkt.⁴¹⁴ Historica Lily Gardner Feldman, gespecialiseerd in recente Duitse geschiedenis, schreef dat verzoening om die reden een centraal concept binnen het Europese integratieproces is.⁴¹⁵ In 2008 verklaarde de toenmalige Franse president Nicolas Sarkozy dat Europa verenigd lijkt omdat Duitsland en Frankrijk samenwerken.⁴¹⁶ In dat opzicht is het dan ook niet verwonderlijk dat uitgerekend een herdenking in de Elzas (Frankrijk) tot op heden het enige evenement is dat de Duitse president Joachim Gauck zal bezoeken. Op 3 augustus 2014, de dag dat de oorlog tussen beide landen uitbrak, doet hij samen met zijn Franse ambtsgeenoot François Hollande het lang betwiste gebied aan. Gepland staat een herdenkingsbijeenkomst bij de berg Hartmannswillerkopf, waar in de oorlog meer dan 30.000 soldaten sneuvelden.⁴¹⁷ Overigens is de gecombineerde Frans-Duitse herdenking geen noviteit; een bekend voorbeeld is de Verdun-ceremonie van 1984, waarbij president Mitterand en bondskanselier Kohl schijnbaar ongepland hand in hand op de foto gingen.⁴¹⁸ Hartmannswillerkopf en Verdun kunnen in dat opzicht dan ook gezien worden als transnationale herinneringsplaatsen. Waar Pierre Nora benadrukte dat ‘lieux de memoire’ nog sterk nationaal georiënteerd zijn, is de

⁴¹⁰ “‘HistoryCampus’ – Europe 1914 and 2014”: [http://www.auswaertiges-](http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Gedenkjahr2014/140509_HistoryCampus.html)

[amt.de/EN/Aussenpolitik/Gedenkjahr2014/140509_HistoryCampus.html](http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Gedenkjahr2014/140509_HistoryCampus.html) (26-05-2014)

⁴¹¹ Lily Gardner Feldman, *Germany's foreign policy of reconciliation* (Lanham 2012) 18.

⁴¹² Idem, 2.

⁴¹³ Idem, 14. Merkel verwees in de inleiding van dit hoofdstuk expliciet naar het ‘verdrietige aandeel’ dat Duitsland had in de Eerste Wereldoorlog.

⁴¹⁴ L. Gardner Feldman, ‘The principle and practice of ‘reconciliation’ in German foreign policy: relations with France, Israel, Poland and the Czech Republic’, *International Affairs* 2 (1999) 340.

⁴¹⁵ L. Gardner Feldman, ‘Reconciliation and legitimacy. Foreign relations and enlargement of the European Union’, in: Thomas Banchoff en Mitchell P. Smith (eds.), *Legitimacy and the European Union. The contested policy* (Londen 2005) 69.

⁴¹⁶ Gardner Feldman, *Germany's foreign policy*, 113.

⁴¹⁷ ‘Gauck und Hollande gedenken gemeinsam im Elsass’: <http://www.sueddeutsche.de/politik/ausbruch-des-ersten-weltkriegs-gauck-und-hollande-gedenken-gemeinsam-im-elsass-1.1860342> (26-05-2014)

⁴¹⁸ Ulrich Wickert, ‘Warum reichten sie sich die Hand?’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 september 2009.

Hartmannswillerkopf niet enkel een Frans slagveld, maar een plaats waar de Fransen samen met de Duitsers de verschrikkingen van een eeuw geleden gedenken.⁴¹⁹ President Gauck wil de gelegenheid in augustus naar eigen zeggen gebruiken om de “europäische Katastrophe” van honderd jaar geleden te herdenken, terwijl Hollande al liet optekenen dat de oorlogsverklaring van een eeuw geleden een tragedie voor beide landen was en dat de ‘centenaire’ een juist moment voor ‘internationaal broederschap’ is.⁴²⁰ Beide boodschappen sluiten goed aan bij het verzoeningsthema dat als ‘leitmotiv’ geldt voor de Duitse herdenkingsretoriek. Daarnaast vormt deze verbroederende Europese herdenkingsbijeenkomst een interessant contrast met de belangrijkste Britse herdenking van het begin van de oorlog, namelijk de Gemenebestdienst in Glasgow. Waar Duitsland het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gedenkt in een Europees kader tezamen met voormalige vijand Frankrijk, houdt Groot-Brittannië een dienst samen met ‘vrienden’ van het voormalige Britse Rijk.

De twee voorgaande, met elkaar verweven aspecten – verzoening en het benadrukken van het belang van Europese samenwerking – van de Duitse herdenkingsbenadering komen ook sterk naar voren in een toespraak die Angela Merkel begin 2014 gaf voor beide Kamers van het Britse Parlement in Londen. “This year, the United Kingdom is focusing in particular on remembering those who died, the losses and the untold suffering that Germany inflicted on it during these two wars. As German Chancellor, I bow my head before the victims of these terrible wars. (...) We Germans can only be thankful to our European partners, and to the United Kingdom in particular, for placing their faith once more in a democratic Germany in the wake of the horrors of the two World Wars.”⁴²¹ Hoewel de schuldvraag geen centraal aspect in deze thesis is, dient het onderwerp toch even aangestipt te worden, te meer omdat het dit jaar erg actueel is. In het vorige hoofdstuk werd al duidelijk dat de Britse minister Gove Duitsland aanwees als enige schuldige en deze visie is in Duitsland zelf sinds medio jaren zestig omstreden. Tot dat moment was de theorie dat Duitsland vrij was van schuld overheersend, maar de geschiedkundige Fritz Fischer toonde op basis van historische documenten aan dat de Duitse overheid wel degelijk iets te verwijten viel.⁴²² De ‘Fischer controversy’, zoals de ophef rond deze theorie gedoopt werd, bleef onderwerp van gesprek,

⁴¹⁹ P. Nora, ‘Ten geleide’, 5-6.

⁴²⁰ Wickert, ‘Warum reichten sie sich die Hand?’, Peter Alhadeff, ‘French and German presidents to mark centenary in Alsace on August 3 2014’: <http://www.centenarynews.com/article?id=1361> (26-05-2014)

⁴²¹ ‘Speech by federal chancellor Angela Merkel in London’:

<http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Reden/2014/2014-02-28-brit-parlament-en.html> (26-05-2014)

⁴²² Fritz Fischer in: I. Geiss, ‘The outbreak of the First World War and German war aims’, *Journal of Contemporary History* 3 (1966) 78.

maar kreeg meer en meer voet aan de grond.⁴²³ Met de eeuwherdenking van de oorlog in zicht kwam ook de schuldvraag weer bovendrijven en onlangs verscheen een nieuw werk van de Australische historicus Christopher Clark over dit thema.⁴²⁴ In zijn analyse zette hij uiteen dat het niet juist is een hoofdschuldige aan te wijzen, maar dat er meer sprake is van een samenloop van omstandigheden en belangen; een theorie die door het bredere publiek goed ontvangen werd, maar die in de academische wereld wel op enige weerstand kon rekenen.⁴²⁵

Juist omdat er geen consensus bestaat over de ‘Schuldfrage’, is het interessant dat Merkel hier zo uitgesproken in is. Een verklaring hiervoor zou gezocht kunnen worden in het Duitse verzoeningsdiscours, waarbij erkenning van eigen fouten in verleden zoals gezegd een belangrijk element is. Deze omgang met het verleden komt overigens ook sterk overeen met wat Ann Rigney omschreef als het meest recente Europese herinneringsnarratief, namelijk het vermogen om van vijanden vrienden te maken.⁴²⁶ Dat Merkel zich in Londen zo opstelde, zou daarnaast te maken kunnen hebben met politieke motieven. Nadat ze de schuld voor beide wereldoorlogen min of meer op zich had genomen, vervolgde de bondskanselier haar speech namelijk met een betoog over de toekomst van de Europese Unie. “We Germans will never forget that we owe our country’s prosperous development to our European partners’ willingness to forgive and reconcile. We Germans are aware of our responsibility for a bright future for the Union. We will therefore do our utmost to ensure that the European Union can continue to keep its promise of peace, freedom and prosperity in future. (...) In order to attain this goal, we need a strong United Kingdom with a strong voice inside the European Union.”

⁴²⁷ Het retorisch verbinden van een verleden waarin verschillende landen elkaar bevochten met een hedendaagse, transnationale doelstelling, namelijk het bijeenhouden en mogelijk versterken van de EU, zou gezien kunnen worden als een vorm van memory politics. Merkel, door onder andere het blad *The Economist* aangeduid als leider van Europa, zette al dan niet bewust het verzoeningsnarratief in om de Britse ‘Members of Parliament’ te overtuigen van het succes van de EU in het verleden en de winst die er te behalen valt met het oog op de toekomst.⁴²⁸ Net als het herhalen van de drie herdenkingsprioriteiten uit het EfC-programma

⁴²³ A. Mombauer, ‘The Fischer controversy, documents and the ‘truth’ about the origins of the First World War’, *Journal of Contemporary History* 2 (2013) 291.

⁴²⁴ Christopher Clark, *The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914* (Londen 2013)

⁴²⁵ Harold Evans, ‘On the brink. ‘The Sleepwalkers’ and ‘July 1914’’, *The New York Times*, 9 mei 2013; een voorbeeld van academische kritiek: B. Aleksov, ‘Review: The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914’, *The Slavonic and East European Review* 2 (2014) 364.

⁴²⁶ Rigney, ‘Transforming memory’, 614.

⁴²⁷ ‘Speech by federal chancellor Angela Merkel in London’:

<http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Reden/2014/2014-02-28-brit-parlament-en.html> (26-05-2014)

⁴²⁸ ‘The German election. One woman to rule them all’: <http://www.economist.com/news/leaders/21586343-german-voters-should-re-elect-angela-merkel-their-chancellorand-europes-leader-one-woman> (26-05-2014)

lijkt deze oproep aan het Britse parlement duidelijk aan te geven dat het Europese perspectief vrijwel identiek is aan het specifieke Duitse narratief. Terwijl het EfC-programma in het Britse parlement op het nodige verzet stuitte, was dit in de Duitse Bondsdag niet het geval. “Es ist gut und richtig, Europa erlabbar zu machen”, zo stelde Markus Grübel van de Christendemocraten (CDU) tijdens een zitting eind november 2013.⁴²⁹ “Sinnvoll ist daher, dass die Themen „europäisches Geschichtsbewusstsein“ und „demokratisches Engagement und Bürgerbeteiligung“ die inhaltlichen Schwerpunkte sein sollen. Die Jugend, die die deutsche Teilung und die Teilung Europas nicht erlebt hat und die weder Krieg noch Stau an der Zollstation auf dem Brenner erlebt hat, für Europa zu begeistern, ist ein wichtiges Anliegen des Programms.”⁴³⁰ Grübel kreeg hierna bijval vanuit onder andere de sociaaldemocratische SPD.⁴³¹ Vanuit de socialistische partij Die Linke kwam er meer kritiek op het programma. “Der EU als wettbewerbsfähigstem Wirtschaftsraum der Welt wird damit zur praktischen Richtschnur für Projektanträge. Kritische Projektträger, die vielleicht alternative Europa-Visionen haben, dürften es schwer haben”, zo verwoordde parlamentslid Andrej Hunko een van de pijnpunten.⁴³² Daarnaast meende Hunko dat het samentrekken van verschillende totalitaire regimes verkeerd was, onder andere omdat dit een relativering van de Holocaust zou zijn.⁴³³ Verschillende leden van CDU en SPD spraken zich daarna echter nog positief uit over het programma en de mogelijkheid om hiermee euroscepticisme te bestrijden. Ondanks enkele kanttekeningen bij de verdeling van het budget, schaarden ook Die Grünen zich bij de voorstemmers.⁴³⁴ Kort hierna, in december, nam het parlement het programma officieel aan.⁴³⁵

Het Duitse nationale herdenkingsprogramma mag dan niet erg omvangrijk zijn, maar de overkoepelende gedachte erachter lijkt helder en eenduidig. Dat de wijze waarop de Duitse overheid omgaat met de herdenking van de Eerste Wereldoorlog ook op de nodige kritiek stuit, zal blijken in de derde paragraaf van dit hoofdstuk. De samenhang tussen het Europese

⁴²⁹ ‘Plenarsitzungen. 3. Sitzung vom 28.11.2013’:

<http://www.bundestag.de/mediathek/?isLinkCallPlenar=1&action=search&contentArea=details&ids=2904211&instance=m187&categorie=Plenarsitzung&destination=search&mask=search> (21-07-2014)

⁴³⁰ Ibidem.

⁴³¹ ‘Es ist gut und richtig, Europa erlebbar zu machen. Rede zum Programm „Europa für Bürgerinnen und Bürger“’: <https://www.cducsu.de/themen/wirtschaft-und-energie-haushalt-und-finanzen/es-ist-gut-und-richtig-europa-erlebar-zu-machen> (21-07-2014)

⁴³² Deutscher Bundestag, ‘Stenografischer Bericht 3. Sitzung Berlin, Donnerstag, den 28. November 2013’, *Plenarprotokoll* 18 (2013) 186.

⁴³³ Idem, 187.

⁴³⁴ Idem, 187-189.

⁴³⁵ Deutscher Bundestag, ‘Beschlussempfehlung und Bericht des Hauptausschusses zu dem Gesetzentwurf der Bundesregierung – Drucksache 18/13 – Entwurf eines Gesetzes zum Vorschlag für eine Verordnung des Rates über das Programm „Europa für Bürgerinnen und Bürger“ für den Zeitraum 2014-2020’: <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/001/1800177.pdf> (21-07-2014)

en het Duitse narratief is historisch gezien goed te verklaren. Met name William Paterson, professor Duitse en Europese politiek en hoofd van het Institute for German Studies aan de University of Birmingham, deed recentelijk veel onderzoek naar deze overlap. Hij stelde dat Duitsland, zeker in vergelijking met de andere grote lidstaten, altijd een belangrijke rol heeft gespeeld in het integratie- en uitbreidingsproces van de EU.⁴³⁶ Na de traumatische ervaring van ‘de korte eeuw tussen 1870 en 1945’, waarin Duitsland tot twee keer toe haar macht eenzijdig had proberen op te leggen aan Europa, diende de federale republiek – opgericht in 1949 – een andere koers te varen. Dit werd ‘leading from behind’, zoals Paterson het omschreef: het nationale discours werd gemeden en het Europese belang werd gezien als tevens het nationale belang.⁴³⁷ De opdeling van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog zorgde ervoor dat West-Duitsland volledig afhankelijk was van de Westerse geallieerde landen, bijvoorbeeld als het aankwam op bescherming: het gebied had vrijwel geen soevereiniteit. De eerste stap om weer meer actor te worden, was het verkrijgen van meer economisch(e) zeggenschap en stootkracht. Hoewel de geallieerde landen gebaat waren bij een gezond West-Duitsland, zou een economische wederopstanding zonder focus op Europese integratie echter gezien kunnen worden als bedreiging. De actieve West-Duitse rol in het Europese project was dus niet in de laatste plaats ook een pragmatische keuze. Europese integratie was onlosmakelijk verbonden met de economische vooruitgang van West-Duitsland onder bondskanselier Konrad Adenauer en de Europese component werd daarmee deel van de identiteit.⁴³⁸ Het succes van de ‘Soziale Marktwirtschaft’ – het West-Duitse economische model dat vrije marktdenken koppelde aan sociaal beleid – zorgde ervoor dat het land meer en meer voet aan de grond in de Europese samenwerking; het zogeheten Rijnlands model was de sleutel tot meer zeggenschap.⁴³⁹ Door deel te nemen aan supranationale organisaties, kon West-Duitsland iets aan haar ondergeschikte positie doen.⁴⁴⁰

Zeker gedurende de Koude Oorlog zette de pro-Europese trend zich voort in West-Duitsland. Onder bondskanseliers Willy Brandt (1969-1974), Helmut Schmidt (1974-1982) en Helmut Kohl – van 1982 tot 1990 leider van West-Duitsland, daarna tot 1996 van het verenigde Duitsland – maakte het land zich hard voor verdere integratie, bijvoorbeeld als het

⁴³⁶ W.E. Paterson, ‘The reluctant hegemon? Germany moves centre stage in the European Union’, *Journal of Common Market Studies* 49 (2011) 57.

⁴³⁷ Ibidem.

⁴³⁸ Idem, 58.

⁴³⁹ C. Schweiger, ‘The role of the *Modell Deutschland* in the enlarged European Union’, *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 13 (2005) 243.

⁴⁴⁰ Paterson, ‘The reluctant hegemon?’, 58.

ging om mileubeleid, sociale politiek en monetaire samenwerking.⁴⁴¹ Met name naar de wijze waarop Helmut Kohl zichzelf profileerde in Europese kringen en de manier waarop hij over de samenwerking sprak, is het nodige onderzoek gedaan. De Val van de Berlijnse Muur en de daaropvolgende hereniging van Oost en West werden gezien als voorbodes van een sterker Duitsland. Helmut Kohl zette echter niet in op meer nationale macht, maar hij bleef bij het strijdplan dat hij ook in de jaren tachtig al hanteerde: meer nadruk op Europese integratie en dan met name op vreedzame samenwerking met de Fransen.⁴⁴² Het gezamenlijke verzoeningsgebaar van Kohl en Mitterand bij de Verdun-herdenking in 1984 moet dus ook in dit licht gezien worden. Om zijn visie ten opzichte van de EU over te brengen op het grote publiek, maakte Kohl gebruik van twee historische narratieven. Allereerst maakte de bondskanselier een koppeling tussen de twee wereldoorlogen en de daaropvolgende Europese integratie: de Unie was in zijn ogen de enige echte waarborg voor vrede op het continent.⁴⁴³ Zijn schrikbeeld was het onvermogen van Duitsland en Frankrijk tot verzoening te komen in het interbellum en hij prees zijn voorganger Adenauer voor het verlaten van de Duitse ‘Sonderweg’, de gedachte dat het land een unieke én eenzame weg door de geschiedenis bewandelde.⁴⁴⁴ In de ogen van Kohl was het enige alternatief voor het nastreven van Europese eenheid het vervallen in vooroorlogs nationalisme met bijbehorende rivaliteiten.⁴⁴⁵ Dat de staatsman nog steeds achter deze gedachte staat, blijkt wel uit een recent interview in dagblad *Bild*, waarin hij stelt dat de keuze voor een gezamenlijk Europa ‘eine Frage von Krieg und Frieden’ blijft.⁴⁴⁶

Het andere historische narratief van Kohl is gebaseerd op samenhang tussen de Duitse en de Europese eenwording; dit zijn volgens hem ‘two sides of the same coin’.⁴⁴⁷ Vanuit zijn perspectief had het succes van Europese integratie fundamenteel bijgedragen aan de Duitse hereniging, maar daarnaast was deze eenwording op zichzelf ook weer een stimulans voor Duitsland om zich actief op te stellen binnen het Europese project. Met de val van het Sovjet-blok, deels veroorzaakt door de toenemende macht van een gezamenlijk (West-)Europa, traden er in Oost-Europa namelijk veranderingen op die alleen met vereende Europese

⁴⁴¹ S. Bulmer en W.E. Paterson, ‘Germany in the European Union: Gentle Giant or Emergent Leader?’, *International Affairs* 72 (1996) 10.

⁴⁴² Paterson, ‘The reluctant hegemon?’, 59.

⁴⁴³ T. Banchoff, ‘German policy towards the European Union: The effects of historical memory’, *German Politics* 6 (1997) 61.

⁴⁴⁴ Idem, 62.

⁴⁴⁵ Idem, 62-63.

⁴⁴⁶ Kai Diekmann, ‘Interview met dem Ehrenbürger Europas, Altkanzler Helmut Kohl: “Europa bleibt eine Frage von Krieg und Frieden”’, *Bild*, 15 mei 2014.

⁴⁴⁷ Banchoff, ‘German policy’, 64.

krachten opgevangen konden worden.⁴⁴⁸ Onder Helmut Kohl bereikte Duitsland wat Paterson omschreef als ‘the zenith of European vocation’.⁴⁴⁹ De nieuwe generatie Duitse politici, aangevoerd door opvolgend bondskanselier Gerhard Schröder, had echter geen herinnering aan de oorlog en de directe nasleep daarvan. Bovendien stonden ze aan het hoofd van een soevereine natie die niet langer aan de rand van het Westen, maar midden in Europa lag. Hoewel Europa altijd in beeld bleef, was Schröder minder terughoudend in het benoemen van het nationale belang van Duitsland, wat niet altijd hetzelfde hoefde te zijn als het Europese belang.⁴⁵⁰ In de jaren tot en met de economische crisis in de eurozone nam ‘de Europese roeping’ steeds verder af.⁴⁵¹

Bondskanselier Angela Merkel, die Schröder in 2005 opvolgde, werd in haar beginjaren nog een gebrek aan visie voor Europa verweten.⁴⁵² Met haar pragmatische, ‘no-nonsense’ houding kreeg ze echter al snel respect en speelde ze een grote en constructieve rol in de EU, die na verschillende uitbreidingsrondes flink gegroeid was.⁴⁵³ Zeker tijdens haar tweede periode als kanselier, na 2009, werd ze gezien als belangrijkste onderhandelaar én leider van Europa, ook omdat mogelijke concurrenten als Sarkozy (Frankrijk) en Brown (Groot-Brittannië) in eigen land onder vuur lagen.⁴⁵⁴ Haar Europese sleutelrol speelde ze echter zonder het discours van Kohl over te nemen, zo stelde Paterson. “She had talked of ‘refounding’ the European vision shortly after her accession to power, but no content has been given to that vision. This vision was accompanied, understandably enough given her East German origins, by an absence of empathy and emotional warmth for the Europeanist project in the manner of Kohl.”⁴⁵⁵ Interessant is dat uit de voorgaande bespreking van de Duitse benadering van de Eerste Wereldoorlog juist is gebleken dat Merkel een sterke voorvechter is van de Europese gedachte. Europa als verschil tussen oorlog en vrede - het eerste narratief van Kohl – komt in zowel de retoriek van Merkel als die van minister Steinmeier aan bod. De huidige bondskanselier legde in een speech over Europese integratie bij de opening van de HistoryCampus verder de link met de Duitse hereniging, het tweede narratief dat Kohl bezigde. “... Der deutschen Hauptstadt, von der wir so glücklich sind, dass sie wiedervereint ist, weshalb wir auch alles dafür tun werden, dass Menschen auf der Welt das gleiche Glück

⁴⁴⁸ Idem, 64-65.

⁴⁴⁹ Paterson, ‘The reluctant hegemon?’, 60.

⁴⁵⁰ Idem, 61-62.

⁴⁵¹ Idem, 60.

⁴⁵² S. Bulmer en W.E. Paterson, ‘Germany and the European Union: from ‘tamed power’ to normalized power?’, *International Affairs* 86 (2010) 1054.

⁴⁵³ Paterson, ‘The reluctant hegemon?’, 63-64.

⁴⁵⁴ Idem, 65.

⁴⁵⁵ Idem, 66.

empfinden können, das wir Deutschen 1989 und 1990 hatten.”⁴⁵⁶ Daarnaast blijkt Merckels Oost-Duitse afkomst geen belemmering om sterke pro-Europese sentimenten uit te drukken, zoals Paterson in 2011 aangaf. In haar toespraak voor de Houses of Parliament in Londen bewees ze bijvoorbeeld het tegendeel door te verklaren dat ze juist door haar ervaring, ‘35 years under the yoke of dictatorship in the GDR’, een sterke hang naar vrijheid en democratie heeft; aspecten die Europa in haar ogen belichaamt.⁴⁵⁷ Duidelijk is dus dat het Europese project al bijna zeventig jaar een belangrijke rol speelt in de (West-)Duitse politiek. Met de wijze waarop honderd jaar Eerste Wereldoorlog in Duitsland herdacht gaat worden en de manier waarop daarover gesproken wordt, lijkt de huidige regering daarnaast terug te grijpen op de ideologische Europese benadering van Helmut Kohl.

5.3. Schande en schuld

De wijze waarop de Duitse centrale overheid omspringt met de herdenking van de Eerste Wereldoorlog, heeft zowel binnen als buiten de landsgrenzen tot kritiek geleid. In Duitsland zelf trok met name politieke partij Die Linke, ook tijdens het eerder genoemde debat al kritisch, fel van leer omdat de nationale herdenkingsplannen zo kleinschalig zijn. Parlements lid Sevim Dağdelen noemde de houding van de overheid op haar eigen website een “Skandal”.⁴⁵⁸ Dit deed ze nadat de Duitse regering – in antwoord op vragen vanuit Die Linke – openheid gaf over het verwachte budget en de inhoudelijke invulling van de Eerste Wereldoorlogherdenkingen.⁴⁵⁹ Niet alleen de beperkte middelen waren Dağdelen een doorn in het oog. Ook stoorde ze zich aan de focus op het Westfront, terwijl een groot deel van de oorlog ten oosten van Duitsland werd uitgevochten. “Die Millionen Opfer in Polen, Belarus, Ukraine und Russland haben für die deutsche Regierung offensichtlich keine Bedeutung.”⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ ‘Rede von Bundeskanzlerin Merkel zur Eröffnung der Veranstaltung „Europe 14/14 - HistoryCampus Berlin am 7. Mai 2014”: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2014/05/2014-05-07-merkel-maxim-gorki-theater.html?jsessionid=5C6B75D91325B838A364BA4FC116EB3D.s3t1> (20-05-2014)

⁴⁵⁷ ‘Speech by Federal Chancellor Angela Merkel in London – Thursday 27 February 2014’: <http://www.parliament.uk/documents/addresses-to-parliament/Angela-Merkel-address-20130227.pdf> (07-07-2014)

⁴⁵⁸ S. Dağdelen, ‘Erster Weltkrieg: beschränktes Gedenken’:

‘http://www.sevimdagdelen.de/de/article/3498.erster_weltkrieg_beschraenktes_gedenken.html (07-06-2014)

⁴⁵⁹ D. Barry, ‘German MP calls lack of plans to mark the First World War Centenary a “scandal”’:

<http://www.centenarynews.com/article/?id=1502> (03-03-2014); Deutscher Bundestag, *Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Sevim Dağdelen, Annette Groth, Heike Hänsel, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE. – Drucksache 18/474 – Gedenken der Bundesregierung an 100 Jahre Erster Weltkrieg* (Berlijn 2014)

⁴⁶⁰ S. Dağdelen, ‘Erster Weltkrieg: beschränktes Gedenken’:

‘http://www.sevimdagdelen.de/de/article/3498.erster_weltkrieg_beschraenktes_gedenken.html (07-06-2014)

De politica eiste van de regering dat er meer financiën beschikbaar gemaakt zouden worden voor het ‘Beginn des Ersten Weltkrieges’, maar hier is tot op heden niet meer op gereageerd.

Ook de belangrijkste buitenlandse kritiek had te maken met de wijze waarop Duitsland de (nationale) herdenkingen benadert. In augustus 2013 sprak Norman Walter, woordvoerder van de Duitse ambassade in Londen, de hoop uit dat Groot-Brittannië een “less declamatory tone” van herdenken aan zouden nemen, waarmee hij bedoelde dat de aandacht niet zozeer op overwinning en schuldige zou moeten liggen, maar meer op de slachtoffers en verzoening.⁴⁶¹ “For us, it is about remembrance and reconciliation, and trying to learn lessons. (...) What unites is that we lost millions of people. We can’t tell you how you should celebrate, but our feeling is that issues about who was guilty and all that should be left more or less to historians and shouldn’t feature dominantly in politician’s speeches.”⁴⁶² De reacties op dit verzoek waren fel, met name in de Britse tabloids. “Don’t mention the war” kopte *The Daily Mail*; een verwijzing naar een beroemde aflevering van de comedyserie *Fawlty Towers*.⁴⁶³ The Western Front Association, een vereniging van Britse (amateur)historici, sprak over het ‘witwassen’ van de geschiedenis en het weglaten van de overwinning zou te vergelijken zijn met het organiseren van een Tweede Wereldoorlogherdenking zonder ‘D-Day’ te noemen.⁴⁶⁴

Walter deed zijn uitlatingen omdat hij dacht dat al te glorieuze herdenkingen de Brits-Duitse relatie zouden kunnen schaden, zeker ook met het ook op de toekomst van de Europese Unie. “This is something that won’t go down too well here, but the European idea is something that helped us overcome the situation where a war like this could start, where European countries could go to war with one another”, zo gaf hij aan.⁴⁶⁵ “The European community will very much be part of the German commemoration. Thankfully we have the European Union.”⁴⁶⁶ Na deze uitlatingen werd Andreas Meitzner, de Duitse diplomaat die het nationale herdenkingsprogramma overziet, met een team naar Londen gestuurd voor overleg met zijn Britse collega’s. *The Daily Mail* stelde dat deze afvaardiging gestuurd was om alle Britse herdenkingen te blokkeren, maar hier was volgens het Duitse ministerie van

⁴⁶¹ Friederike Heine, ‘Envoy Sent to London: Berlin Denies Rift with UK over WWI Centenary’, *Der Spiegel*, 19 augustus 2013.

⁴⁶² Jasper Copping, ‘Germany intervenes in WW1 commemoration debate’, *The Telegraph*, 18 augustus 2013.

⁴⁶³ Tim Shipman, ‘Don’t mention the war’: German embassy calls for Britons not to celebrate First World War victory as centenary of conflict looms’, *The Daily Mail*, 18 augustus 2013.

⁴⁶⁴ ‘Germany urges Brits not to commemorate WWI anniversary’: <http://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/333368/Germany-urges-Brits-not-to-commemorate-WWI-anniversary> (07-06-2014)

⁴⁶⁵ Jasper Copping, ‘Germany intervenes in WW1 commemoration debate’, *The Telegraph*, 18 augustus 2013.

⁴⁶⁶ Ibidem.

Buitenlandse Zaken absoluut geen sprake van. "There was no intervention of any kind in how our friends and partners intend to shape their commemoration of World War I."⁴⁶⁷

Dit debat, aangewakkerd door een Duitse ambtenaar, toont aan hoe verschillend Duitsland en Groot-Brittannië de Eerste Wereldoorlog benaderen en hoezeer hedendaagse (Europese) politiek hier een rol in speelt. Zoals in het vorige hoofdstuk al naar voren kwam, lijkt Groot-Brittannië het Duitse verzoek in de wind te hebben geslagen, gezien het nationalistische en grootschalige karakter van de geplande herdenkingen. Zoals in de laatste paragraaf van dat hoofdstuk te lezen was, leidde deze keuze niet alleen tot frictie met Duitsland, maar ook tot hevig intern debat. Het Duitse herdenkingsprogramma ligt zowel intern als internationaal echter ook onder vuur. Als de verschillende benaderingen van de Eerste Wereldoorlog één ding gemeen hebben, is het dus wel dat ze om uiteenlopende redenen omstreden zijn. Het debat lijkt zich daarbij in grote lijnen, om met de woorden van historica Heather Jones te spreken, te voltrekken langs reeds bestaande politieke loopgraven.⁴⁶⁸

5.4. Conclusie

De Duitse nationale overheid is, in tegenstelling tot de Britse, niet intensief betrokken bij de organisatie van Eerste Wereldoorlogherdenkingen. Veel van de geplande evenementen vinden plaats op regionaal niveau en de centrale overheid trekt ‘slechts’ vier miljoen euro uit voor herdenkingen, waar landen als Engeland en Frankrijk het vijftienvoudige hebben gereserveerd. Er zijn meerdere verklaringen voor deze kleinschalige nationale aanpak. Ten eerste heeft Duitsland een minder sterke nationale herinneringscultuur dan genoemde andere landen, omdat het pas laat in de negentiende eeuw verenigd werd en vervolgens een groot deel van de twintigste verdeeld was. Daar komt nog bij dat de ‘Erste Weltkrieg’ een veel minder prominente rol speelt in de Duitse herinnering dan in bijvoorbeeld de Britse. De Duitse collectieve herinnering is met name gericht op de Tweede Wereldoorlog en als de Eerste al een rol speelt, is het omdat deze indirect leidde tot de Tweede.

Duidelijk is dat de Duitse overheid binnen het beperkte aantal herdenkingen dat ze wel (mede) organiseert sterk het Europese verhaal volgt. De focus ligt op het leed dat de oorlog veroorzaakte; niet op heroïsche overwinningen of roemruchte slagen. Een belangrijk element in het herdenkingsdiscours van de Duitse regering, zoals verwoord door onder andere

⁴⁶⁷ Friederike Heine, ‘Envoy Sent to London: Berlin Denies Rift with UK over WWI Centenary’, *Der Spiegel*, 19 augustus 2013.

⁴⁶⁸ Jones, ‘Goodbye to all that?’, 287.

bondskanselier Merkel, is de huidige Europese Unie als brenger van vrede op het continent. Het benadrukken van het belang van de huidige Europese samenwerking gaat hierbij hand in hand met noties over de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast staat verzoening, een belangrijk element in de Duitse internationale politiek sinds de Tweede Wereldoorlog, ook centraal in de wijze waarop ‘Berlijn’ aandacht wil besteden aan de Eerste Wereldoorlog. Illustratief is in dit geval de wijze waarop Duitsland het begin van de oorlog gedenkt, namelijk samen met Frankrijk bij een herdenkingsdienst in de Elzas. De focus op Europa in de Duitse (herdenkings)politiek is beslist niet nieuw: (West-)Duitsland speelde van begin af aan een belangrijke rol in het Europese integratieproces en omgekeerd gold hetzelfde. Onder Helmut Kohl, bondskanselier van 1982 tot 1996, bereikte de ‘Europese roeping’ het hoogtepunt. Hij benadrukte dat de keuze voor de EU een keuze voor vrede was en dat de Europese integratie niet los gezien kon worden van de Duitse hereniging. Angela Merkel lijkt in haar benadering van de Eerste Wereldoorlog terug te grijpen op dit pro-Europese discours van haar voorganger.

De activiteiten en benadering van de Duitse overheid – of volgens criticasters het gebrek daaraan – bleven overigens niet onbesproken. De politieke partij Die Linke ageerde sterk tegen het lage budget en het aantal geplande activiteiten van de regering en in augustus 2013 botste het Duitse perspectief met het Britse, dat, zoals in het vorige hoofdstuk te lezen was, wezenlijk anders is. Waar het Britse herdenkingsprogramma zich toespitst op de eigen natie en in mindere mate op het Gemenebest, richt de Duitse regering zich op Europa en volgt het in veel opzichten de lijn van de Europese Commissie, zoals beschreven in het derde hoofdstuk. De verschillende benaderingswijzes van de oorlog komen overeen met de verschillende rollen die Groot-Brittannië en Duitsland bekleden in de huidige EU; waar het eerstgenoemde land geldt als eurosceptisch en afstandelijk, wordt Duitsland vandaag de dag gezien als de stuwende kracht achter het Europese project.

6. Conclusie

Herinnering stond aan de basis van het Europese project; de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en van de Holocaust in het bijzonder kunnen gezien worden als de ‘negatieve oprichtingsmythe’ van de huidige Europese Unie.⁴⁶⁹ Het benadrukken van het belang van deze herinneringen gebeurde echter lange tijd met name incidenteel, bijvoorbeeld (zijdelings) in speeches en verdragen. Logischerwijs verwezen Brusselse politici met name naar de Tweede Wereldoorlog en volgens experts zijn er verschillende ‘master narratives’, manieren waarop dit verleden wordt gepresenteerd en ingezet, waar te nemen. In het eerste narratief, dat al vanaf de jaren vijftig gangbaar was, stond een transnationaal verzet tegen het fascisme centraal; Europese samenwerking was ‘de verdediger van democratische waarden en de waarborg voor een andere toekomst’.⁴⁷⁰ Vanaf eind jaren zestig veranderde het discours echter en kwam er meer aandacht voor de traumatische herinneringen aan de Holocaust en de verschillende gradaties van schuldigheid hieraan. De Holocaust kwam symbool te staan als het tegenovergestelde van alles waar ‘Europa’ voor stond en de ‘nooit meer’-gedachte won snel terrein.⁴⁷¹

Tot de jaren negentig zou dit narratief dominant blijven in Europese kringen, maar met name door geopolitieke ontwikkelingen bleek dit niet langer geschikt om alle Europese burgers aan te spreken. Door de Val van de Berlijnse Muur (1989) en het ineensinken van de Sovjet-Unie (1991) veranderden de verhoudingen binnen Europa ingrijpend. Met het verdwijnen van de Sovjet-Unie verloor het Europese project de ‘ander’ tegen wie zij zich af kon zetten, waardoor het bewerkstelligen van identificatie onder burgers, dat toch al moeizaam verliep, bemoeilijkt werd. Het einde van de Koude Oorlog bood in die zin perspectief voor intensivering van het Europese integratieproces en met het ondertekenen van het Verdrag van Maastricht (1992) ging de nieuw gevormde Europese Unie zich actiever bezighouden met cultuurbeleid, waardoor er ook meer aandacht kwam voor herinnering. Met name na de EU-uitbreidingsronde van 2004 kwam er kritiek uit Centraal- en Oost-Europese hoek, omdat deze nieuwe lidstaten zich niet gekend voelden in de wijze waarop over het verleden gesproken werd. Doordat deze landen decennialang aan de andere kant van het IJzeren Gordijn hadden geleefd, was hun kijk op de Tweede Wereldoorlog en de periode daarna compleet anders dan die van West-Europese lidstaten. De terreur van het stalinistische

⁴⁶⁹ Karlsson, ‘The uses of history’, 41.

⁴⁷⁰ Rigney, ‘Transforming memory’, 612.

⁴⁷¹ Palmowski, ‘The europeanization of the nation-state’, 652.

regime nam in grote delen van Centraal- en Oost-Europa een meer centrale rol in dan de Holocaust, tot dan toe de belangrijkste ‘Europese’ herinnering. Om die reden werd een derde Europees herinneringsnarratief gevormd, dat omschreven zou kunnen worden als ‘het vermogen om van vijanden vrienden te maken’.⁴⁷² Het vermogen om het verleden te accepteren – niet vergeten – om te kunnen werken aan een gezamenlijke toekomst was dan ook een belangrijk thema binnen de pijler ‘Active remembrance’ van Europe for Citizens (2007-2013), een burgerschapsprogramma van de Europese Commissie waarin herinnering voor het eerst structureel en EU-breed aandacht kreeg. Duidelijk wordt dus dat de EU wel degelijk een specifieke, transnationale wijze heeft om herinnering te benaderen en in te zetten, maar of er sprake is van een Europese herinneringscultuur – om terug te grijpen op de eerste deelvraag – die ook als gedeeld wordt ervaren door Europese burgers, is nog de vraag. Historici, sociologen en andere wetenschappers betwijfelen of het mogelijk én wenselijk is voor de EU om een transnationale herinneringscultuur na te streven. Wel zijn ze het erover eens dat een dergelijke herinneringscultuur van onderaf zou moeten ontstaan, in de vorm van een culturele herinnering, in plaats van door het opleggen van een ‘top-down’ politieke herinnering.⁴⁷³

In het eerste Europe for Citizens-programma (EfC) lag de nadruk nog sterk op totalitaire regimes – zowel nazistisch als stalinistisch – en hun nalatenschap; de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) bleef onbesproken. In de opvolger van dit programma, EfC (2014-2020), zal honderd jaar Grote Oorlog echter een van de herdenkingsprioriteiten zijn, samen met de Val van de Muur, vijftientig jaar geleden, en het gegeven dat de EU tien jaar geleden werd uitgebreid met tien nieuwe lidstaten. Binnen het nieuwe programma, dat wederom het bevorderen van Europees burgerschap als hoofddoel heeft, neemt herinnering bovendien een meer centrale rol in. Ongeveer een vijfde van het totale budget (186 miljoen euro) zal hieraan besteed worden, terwijl er tussen 2007 en 2013 slechts vier procent gereserveerd was voor herdenkingsprojecten. Belangrijk om te benoemen is dat de Commissie zelf geen herdenkingsactiviteiten organiseert, maar dat ze organisaties uit lidstaten financiert om dit te doen.

Interessant is dat in EfC-beleidsstukken, waarschijnlijk door de keuze van de drie herinneringsprioriteiten, alle eerder genoemde herinneringsnarratieven gezamenlijk naar voren komen. Ze volgen elkaar dus niet alleen op, zoals taalkundige Ann Rigney stelde, maar

⁴⁷² Idem, 614.

⁴⁷³ Lapp, ‘A European memory?’, 179.

ze kunnen ook naast elkaar en gelijktijdig ingezet worden.⁴⁷⁴ Een belangrijk thema binnen het EfC-programma is dat de Eerste Wereldoorlog een gedeelde, Europese ervaring was, ondanks dat verschillende landen aan verschillende kanten stonden. Het uitdragen van een gedeelde historie wordt door de EU-beleidsmakers gezien als een goede manier om de Europese identiteit onder burgers te stimuleren. Daarnaast biedt de ‘centenary’ van de Eerste Wereldoorlog een mogelijkheid om de EU wederom te berde te brengen als garantie van vrede. Dit narratief is door Europarlementariërs ook afgezet tegen het conflict in Oekraïne, dat ontstond nadat Rusland begin 2014 het schiereiland de Krim annexeerde. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog wordt dus ingezet om de legitimiteit van de EU te staven én om een ander te creëren, in dit geval Rusland. Terugkomend op de tweede deelvraag is het dan ook duidelijk dat er in grote mate sprake is van ‘memory politics’ in het herinneringsbeleid van de Europese Commissie; herdenkingsprojecten worden direct gekoppeld aan een concreet doel in het heden, namelijk het verstevigen van identiteit en burgerschap op Europees niveau. Hiermee is ook het eerste deel van de hoofdvraag beantwoord worden, die als volgt luidde: In hoeverre is de rol van de Europese Unie in de herdenking van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) in 2014 te kwalificeren als herinneringspolitiek en hoe verhoudt deze betrokkenheid zich tot de nationale herinneringsculturen van Duitsland en Groot-Brittannië? Duidelijk is dat de herdenkingspijler binnen het EfC-programma bedoeld is om de burgerschapspijler te ondersteunen. Het verleden wordt dan ook met zekerheid ingezet om een actueel doeleinde, Europese identiteitsconstructie, te ondersteunen. Aangezien de Eerste Wereldoorlog een van de aandachtspunten binnen het programma is, maakt deze dus deel uit van de Europese memory politics. Tot op heden werd met name de Tweede Wereldoorlog voor dit doeleinde ingezet, maar in het nieuwe EfC-programma krijgen zoals gezegd ook andere herinneringen prioriteit. Vooralsnog lijken de bestaande narratieve structuren ook gebruikt te gaan worden voor de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast toont de relatieve verviervoudiging van het budget voor ‘active remembrance’ aan dat het Europese project het verleden steeds meer als een nuttig hulpmiddel ziet om burgerschaps- en identiteitsvorming te bevorderen. Europese memory politics winnen dus aan kracht en de Eerste Wereldoorlog maakt hier met ingang van 2014 een belangrijk deel van uit.

Recentelijk hebben de historici Jarausch en Lindenberger gewezen op een groeiend debat over de rol van de EU binnen herinneringen en herdenkingen.⁴⁷⁵ Deze tendens kwam ook in mijn onderzoek naar voren. Met name in Groot-Brittannië stuitte de koppeling Eerste

⁴⁷⁴ Rigney, ‘Transforming memory’, 612.

⁴⁷⁵ Jarausch en Lindenberger, *Conflicted memories*, 3.

Wereldoorlog-Europees burgerschap op veel verzet en het EfC-programma werd dan ook niet zonder slag of stoot aangenomen. Leden van het Britse parlement zorgden er namelijk voor dat het programma enkele maanden vertraging opliep. ‘Londen’ pakt tegelijkertijd flink uit met de eigen nationale herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog: in de komende vier jaar zal hier namelijk ongeveer zestig miljoen euro worden uitgetrokken. Historicus Chris Lorenz signaleerde al dat de natie nog altijd een centrale rol speelt in herinnering en dit is in het Britse Centenary-programma voor 2014 zeker het geval.⁴⁷⁶ De nadruk ligt op de invloed van de ‘Great War’ op de eigen natie, hoewel dit wordt aangevuld met aandacht voor de rol van het Gemenebest; de voormalige delen van het Britse Rijk. Bij de belangrijkste dienst om het begin van de oorlog te gedenken, op 4 augustus in Glasgow (Schotland), wordt bijvoorbeeld de gedeelde oorlogservaring met deze Gemenebestlanden benadrukt. In de Britse geplande evenementen schittert het woord ‘Europa’ door afwezigheid. Deels is dit te verklaren door de diepgewortelde eurosceptische traditie van Groot-Brittannië, die premier Margaret Thatcher in de jaren tachtig duidelijk naar voren bracht en die recentelijk nieuw leven is ingeblazen door diens ambtgenoot David Cameron, tevens van de Conservative Party. Kritiek op het functioneren van ‘Brussel’ wordt ingezet om de legitimiteit van de macht in Groot-Brittannië, zelf een multinationale staat, te vergroten. Deze houding ten opzichte van de EU is niet los te zien van het nationale debat over de Britse identiteit. De Eerste Wereldoorlogherdenkingen vinden namelijk plaats in een tijd waarin Groot-Brittannië volgens waarnemers worstelt met een ‘crisis of Britishness’, een afbrokkelend Brits identiteitsbesef.⁴⁷⁷ In die zin kun je beargumenteren dat de Britse overheid hetzelfde streven heeft als de Europese Commissie, maar dan op nationaal niveau. Uit mijn onderzoek bleek namelijk dat ‘Westminster’ de herdenkingen rondom de Eerste Wereldoorlog gaat gebruiken om verschillende aspecten van de Britse identiteit – bijvoorbeeld het christelijke geloof, de eenheid van Engeland en Schotland en de verbondheid met de Commonwealth – te benadrukken. Net als de Europese plannen is ook het Centenary-programma niet onomstreden: Britse criticasters noemen de plannen te nationalistisch en oorlogsverheerlijkend. Ook de buitenwacht plaatste zijn vraagtekens bij de geplande Britse herdenkingen en vanuit de Duitse overheid kwam het verzoek de herdenkingen enigszins sober te houden.

De Duitse plannen rond de Eerste Wereldoorlog zijn dan ook compleet anders dan die van Groot-Brittannië. Waar ‘Londen’ elk jaar ongeveer 15 miljoen euro in de herdenking van de oorlog gaat steken, heeft ‘Berlijn’ in totaal vier miljoen euro apart gezet. Dit lage budget is

⁴⁷⁶ Lorenz, ‘Unstuck in time’, 80.

⁴⁷⁷ Nairn, *The break-up of Britain*, xxx.

in Duitsland zwaar bekritiseerd, maar hierbij dient wel opgemerkt te worden dat veel herdenkingen niet op nationaal, maar op regionaal niveau georganiseerd worden; in de verschillende 'Bundesländer'. Vanwege de late eenwording en de tumultueuze twintigste eeuw, waarin het land onder andere meer dan veertig jaar gesplitst was, ontstond er in Duitsland nooit een echte nationale herinneringscultuur. Bovendien is de Eerste Wereldoorlog in het Duitse geheugen een minder belangrijk hoofdstuk dan het bijvoorbeeld in het Britse of het Franse inneemt. Een gevolg van dit alles is het Duitse herinneringsnarratief rond de Eerste Wereldoorlog, dat een veel minder nationalistisch karakter heeft. (West-)Duitsland heeft altijd een vitale rol gespeeld in het Europese integratieproces en onder bondskanselier Helmut Kohl bereikte deze pro-Europese houding in de jaren tachtig haar hoogtepunt; op hetzelfde moment als dat het Groot-Brittannië onder Thatcher juist sterk eurosceptisch was.

Deze tegenstelling lijkt vandaag de dag weer relevant, want het Duitse herinneringsprogramma volgt sterk de benadering van de Europese Commissie. Het uitdragen van het belang van de huidige Europese samenwerking voor onder andere de vrede op het continent gaat hierbij hand in hand met noties over de Eerste Wereldoorlog. De beroemde historicus Pierre Nora stelde in 2005 nog dat de Europese naties in grote mate in zichzelf gekeerd waren.⁴⁷⁸ Dat gaat echter niet op voor de Duitse casus, aangezien Duitsland juist wel sterk op de Europese samenwerking gericht is. Het concept 'verzoening', volgens historica Lily Gardner Feldman een belangrijk element in de Duitse internationale politiek sinds de Tweede Wereldoorlog, komt ook duidelijk naar voren in de aankomende herdenking.⁴⁷⁹ Zo zal president Joachim Gauck zich bij zijn collega Francois Hollande voegen om op 3 augustus gezamenlijk het begin van de oorlog te herdenken in de Elzas, lange tijd een betwiste regio. Pierre Nora benadrukte dat 'lieux de memoire' nog altijd sterk nationaal georiënteerd zijn, maar je kunt de Hartmannswillerkopf zien als een transnationale herinneringsplaats, omdat de Fransen samen met de Duitsers op soortgelijke wijze de verschrikkingen van een eeuw geleden gedenken. Overigens ontkende Nora nooit de mogelijkheid dat een dergelijke gedeelde herinneringsplaats zou kunnen ontstaan.⁴⁸⁰

Waar onder andere historicus William E. Paterson, gespecialiseerd in de Duitse geschiedenis, enkele jaren geleden nog stelde dat Angela Merkel, de huidige bondskanselier, geen voorvechter van Europa is zoals Helmut Kohl dat was, bewijst ze in haar speeches over

⁴⁷⁸ Nora, 'Ten geleide', 5-6.

⁴⁷⁹ Gardner Feldman, *Germany's foreign policy*, 18.

⁴⁸⁰ Nora, 'Ten geleide', 5-6.

de Eerste Wereldoorlog het tegendeel.⁴⁸¹ Terwijl Groot-Brittannië onder David Cameron terug lijkt te grijpen op Thatchers euroscepticisme, lijken Angela Merkel en Duitsland zich sterker op te werpen als leider van de Europese samenwerking, zoals Helmut Kohl dat in de jaren tachtig en negentig deed. Geschiedkundige Ute Frevert stelde in het vorige decennium al dat het nationale en transnationale identificatie naast elkaar kunnen bestaan en dat deze twee met elkaar verweven kunnen zijn.⁴⁸² Een analyse van de Duitse herdenkingsinitiatieven en de wijze waarop over de Eerste Wereldoorlog gesproken wordt, onderstreept deze stelling. Ook Freverts notie dat de Duitse omgang met het verleden een sterk Europees karakter heeft, wordt onderbouwd door mijn bevindingen.⁴⁸³ Terugkomend op de derde deelvraag kan samenvattend dus gesteld worden dat Groot-Brittannië een omvangrijk en sterk nationaal georiënteerd herdenkingsprogramma uitrolt. Dat van Duitsland is vele malen kleiner en sterk gericht op Europese samenwerking. Hiermee is ook het tweede deel van de hoofdvraag beantwoord: waar de Duitse collectieve herinnering in grote mate gelijk lijkt te zijn aan het Europese herdenkingsperspectief, speelt Europa in de Britse herinneringscultuur omtrent de Eerste Wereldoorlog nauwelijks een rol.

Socioloog Gerard Delanty stelde in 2005 al dat herdenkingen in Europa steeds meer onder vuur kwamen te liggen.⁴⁸⁴ Het gegeven dat het Europese, Britse én Duitse herdenkingsprogramma rond de Eerste Wereldoorlog al op voorhand stevig bekritiseerd werden, ondersteunt die gedachte. Discussies over de wijze waarop de Eerste Wereldoorlog herdacht dient te worden, kunnen niet los worden gezien van het debat rondom het huidige functioneren van de EU. De manier waarop de Europese Commissie en de nationale overheden van Groot-Brittannië en Duitsland de Eerste Wereldoorlog benaderen, zegt niet in de laatste plaats ook iets over de wijze waarop ze tegen de huidige Europese samenwerking aankijken. Afgaande op de beleidsstukken van de verschillende partijen lijkt ‘herinneringspolitiek’ de komende jaren onvermijdelijk als het aankomt op Eerste Wereldoorlogherdenkingen en het is niet uitgesloten dat dit zal leiden tot ‘mnemonic battles’, om met de woorden van historicus Eviatar Zerubavel te spreken.⁴⁸⁵

Terugkomend op de hoofdvraag kan dus gesteld worden dat de EU de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog met name gaat koppelen aan de eigen legitimiteit en aan het stimuleren van Europees burgerschap. Waar Duitsland deze argumentatie vrijwel geheel

⁴⁸¹ Paterson, ‘The reluctant hegemon?’, 63-64.

⁴⁸² Frevert, ‘Europeanizing Germany’s twentieth century’, 88.

⁴⁸³ Ibidem.

⁴⁸⁴ Delanty, ‘The idea of a cosmopolitan Europe’, 410.

⁴⁸⁵ Zerubavel, *Time maps*, 27.

overneemt, zet Groot-Brittannië zich met een nationalistisch Centenary-programma sterk juist af; geheel in lijn met de huidige verhoudingen binnen de EU. In vervolgonderzoek zouden bijvoorbeeld Frankrijk en België – landen waar de Eerste Wereldoorlog ook zijn littekens in het nationale geheugen achterliet – in de vergelijking opgenomen kunnen worden. Het zou relevant zijn om te zien hoe deze landen zich verhouden ten opzichte van het herdenkingsdiscours van de EU. Een interessante vraag is bijvoorbeeld of Frankrijk net zo op verzoening is gericht als Duitsland. Omdat de begunstigden van EFC (2014-2020) nog niet bekend zijn – dit door toedoen van de vertraging die het programma eerder dit jaar opliep – heb ik niet onder de loep kunnen nemen in hoeverre Eerste Wereldoorlogprojecten financiering ontvangen en op welke wijze zij eventueel de herinnering aan de Grote Oorlog vorm willen geven. Hoewel ik van mening ben dat de beleidsdocumenten over het programma goed inzicht bieden in de herinneringspolitiek van de EU, zou vervolgonderzoek dieper in kunnen gaan op de daadwerkelijke projecten. Daarnaast zouden in aanvullend onderzoek de verschillende herdenkingen – zowel op nationaal als op transnationaal niveau – gevolgd en geanalyseerd kunnen worden, evenals de mogelijke debatten die deze activiteiten teweegbrengen. In mijn onderzoek stond de aanloopfase van deze herdenkingen centraal, maar de Grote Oorlog zal in de komende vier jaar actueel blijven. Hetzelfde geldt voor de discussie over het functioneren van de EU, die begin 2014 extra is aangewakkerd rondom de verkiezingen voor het Europees Parlement. In die zin denk ik dan ook dat mijn onderzoek een relevant vertrekpunt kan zijn voor verder onderzoek naar de combinatie van deze twee beladen thema's.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Abizadeh, Arash, 'Historic truth, national myths and liberal democracy: on the coherence of liberal nationalism', *The Journal of Political Philosophy* 3 (2004) 291-313.
- Aleksov, Bojan, 'Review: The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914', *The Slavonic and East European Review* 2 (2014) 363-364.
- Anderson, Benedict, *Imagined communities* (Londen 2006)
- Aron, Raymond, 'Is Multinational Citizenship Possible?', *Social Research* 4 (1974) 638-656.
- Banchoff, Thomas, 'German policy towards the European Union: The effects of historical memory', *German Politics* 6 (1997) 60-76.
- Banchoff, Thomas en Mitchell P. Smith, eds., *Legitimacy and the European Union. The contested policy* (Londen 2005)
- Barroso, José Manuel, *State of the Union adress 2013* (Straatsburg 2013)
- Bechhofer, Frank, en David McCrone, 'Being British: a crisis of identity?', *The Political Quarterly* 2 (2007) 251-260.
- Beck, Ulrich, 'The cosmopolitan perspective: sociology of the second age of modernity', *British Journal of Sociology* 1 (2000) 79-105.
- Boffey, Daniel, 'Eurosceptics go on the offensive in new row over war centenary: Tory MPs block EU funding for first world war centenary events', *The Observer*, 23 maart 2014.
- Bond, Ross, Charlie Jeffery en Michael Rosie, 'The importance of being English: national identity and nationalism in post-devolution England', *Nations and nationalism* 16 (2010) 462-468.
- Booker, Christopher, 'The 100-year plot', *The Spectator*, 8 februari 2014.
- Bourke, Joanna, 'Introduction 'remembering' war', *Journal of Contemporary History* 39 (2004) 473-485.
- Bucur, Maria, 'Review: Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner en Claudio Fogu, *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham 2006) *American Historical Review* 113 (2008) 898-899.

- Bulmer, Simon en William E. Paterson, ‘Germany in the European Union: Gentle Giant or Emergent Leader?’, *International Affairs* 72 (1996) 9-32.
- Bulmer, Simon en William E. Paterson, ‘Germany and the European Union: from ‘tamed power’ to normalized power?’, *International Affairs* 86 (2010) 1051-1073.
- Byrne, Bridget, ‘A local welcome? Narrations of citizenship and nation in UK citizenship ceremonies’, *Citizenship Studies* 16 (2012) 531-544.
- Carrell, Severin, ‘Alex Salmond denies Commonwealth Games will be political football’, *The Guardian*, 8 januari 2014.
- Checkel, Jeffrey en Peter Katzenstein, eds. *European identity* (Cambridge 2009)
- Cini, Michelle en Nieves Pérez-Solórzano Borragán (eds.), *European Union politics* (Oxford 2013)
- Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: how Europe went to war in 1914* (Londen 2013)
- Clavin, Patricia, ‘Defining transnationalism’, *Contemporary European History* 14 (2005) 421-439.
- Clemens, Gabrielle, ‘A history of failures and miscalculations? Britain's relationship to the European communities in the post war era (1945–1973)’, *Contemporary European History* 13 (2004) 223-232.
- Closa, Carlos, ‘Dealing with the past: memory and European integration’, *Jean Monnet Working Papers* 1 (2011) 1-41.
- Closa, Carlos, ‘Negotiating the past: Claims for recognition and policies of memory in the EU’, *IPP Working Papers* (2010) 1-23.
- Confino, Alon, *Germany as a culture of remembrance: Promises and limits of writing history* (North Carolina 2006)
- Confino, Alon, ‘Review: Jay Winter, *Remembering War: The Great War and Historical Memory in the Twentieth Century* (New Haven 2006)’, *American Historical Review* 112 (2007) 1132-1133.
- Coordination Commémorations 2014, *Mons 14-18: An ambitious programme to celebrate the centenary of the First World War in Mons in 2014* (Mons 2013)
- Copping, Jasper, ‘Germany intervenes in WW1 commemoration debate’, *The Telegraph*, 18 augustus 2013.

- Crudu, Emanuel, 'The European identity and the persistence of the East West slope', *First Euroacademia Global Conference Europe Inside-Out: Europe and Europeaness Exposed to Plural Observers* (Wenen, 22–24 september 2011) 1-15.
- Daddow, Oliver, 'Margaret Thatcher, Tony Blair and the eurosceptic tradition in Britain', *The British Journal of Politics and International Relations* 15 (2013) 210-227.
- Davis, Belinda, 'Experience, identity, and memory: the legacy of World War I', *The Journal of Modern History* 75 (2003) 111-131.
- Dejung, Christof, 'Review article: a past that refuses to pass: the commemoration of the Second World War and the Holocaust', *Journal of Contemporary History* 43 (2008) 377-385.
- Delanty, Gerard, 'Models of citizenship: defining European identity and citizenship', *Citizenship studies* 1 (1997) 285-303.
- Delanty, Gerard, 'The idea of a cosmopolitan Europe: On the cultural significance of Europeanization', *International Review of Sociology—Revue Internationale de Sociologie* 3 (2005) 405-421.
- Deutscher Bundestag, 'Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Sevim Dağdelen, Annette Groth, Heike Hänsel, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE. Gedenken der Bundesregierung an 100 Jahre Erster Weltkrieg', *Drucksache 18* (2014) 1-36.
- Deutscher Bundestag, 'Stenografischer Bericht 3. Sitzung Berlin, Donnerstag, den 28. November 2013', *Plenarprotokoll 18* (2013) 184-190.
- Diekmann, Kai, 'Interview met dem Ehrenbürger Europas, Altkanzler Helmut Kohl: "Europa bleibt eine Frage von Krieg und Frieden"', *Bild*, 15 mei 2014.
- Directorate-general for internal policies Policy Department B (structural and cohesion policies), *Europe for Citizens (2014-2020)* (Brussel 2012)
- Directorate-general for internal policies Policy Department B (structural and cohesion policies), *European historical memory: policies, challenges and perspectives* (Brussel 2013)
- Duggan, Oliver, 'David Cameron: It's time to stop being 'bashful about our Britishness'', *The Telegraph*, 15 juni 2014.
- Ecorys, *Final report: interim evaluation of the Europe for Citizens Programme 2007-13* (Birmingham 2010)

- Eder, Klaus, 'A theory of collective identity making sense of the debate on a 'European identity', *European Journal of Social Theory* 12 (2009) 427-447.
- Eder, Klaus en Wilfried Spohn, *Collective Memory and European Identity: The Effects of Integration and Enlargement* (Londen 2005)
- ETHNOS, *The decline of Britishness. A research study* (Londen 2005)
- Europese Commissie, *Annual work programme for the Europe for Citizens Programme for 2013* (Brussel 2013)
- Europese Commissie, *Commission implementing decision of 18.7.2013: adopting the Sarajevo 2014 programme under the IPA Transition and Institution* (Brussel 2013)
- Europese Commissie, *Commission implementing decision of 31.10.2013. Concerning the adoption of the 2014 work programme and the financing for the implementation of the Europe for Citizens programme* (Brussel 2013)
- Europese Commissie, *Oproep tot het indienen van voorstellen nr. COMM-C2/01/2013* (Brussel 2013)
- Europese Commissie, *Programma 'Europa voor de Burger' 2007-2013* (Brussel 2013)
- Europees Parlement, *Conceptual Basis for a House of European History* (Brussel 2008)
- European Parlement (Directorate-General for Communication), *Building a house of European history* (Brussel 2013)
- Europese Unie, 'Geconsolideerde versie van het verdrag betreffende de Europese Unie', *Publicatieblad van de Europese Unie* 1 (2008) 13-45.
- Europese Unie, 'Council Regulation (EU) No 390/2014 of 14 April 2014 establishing the 'Europe for Citizens' programme for the period 2014-2020', *Official Journal of the European Union* 57 (2014)
- Evans, Harold, 'On the brink. 'The Sleepwalkers' and 'July 1914'', *The New York Times*, 9 mei 2013.
- Fligstein, Neil, Alina Polyakova en Wayne Sandholtz, 'European integration, nationalism and European identity', *Journal of Common Market Studies* 50 (2012) 106-122.
- Frevert, Ute, 'Europeanizing Germany's twentieth century', *History & Memory* 15 (2005) 87-116.
- Gardner Feldman, Lily, *Germany's foreign policy of reconciliation* (Lanham 2012)

- Gardner Feldman, Lily, 'The principle and practice of 'reconciliation' in German foreign policy: relations with France, Israel, Poland and the Czech Republic', *International Affairs* 2 (1999) 333-356.
- Geiss, Imanuel, 'The outbreak of the First World War and German war aims', *Journal of Contemporary History* 3 (1966)
- Gfeller, Aurélie, 'Imagining European identity: French elites and the American challenge in the Pompidou–Nixon era', *Contemporary European History* 19 (2010) 133-149.
- Gifford, Chris, 'The UK and the European Union: dimensions of sovereignty and the problem of eurosceptic Britishness', *Parliamentary Affairs* 63 (2010) 321-338.
- Grande, Edgar, 'Cosmopolitan political science', *The British Journal of Sociology* 1 (2006) 87-111.
- Greenhalgh, Elizabeth, 'Review article: writing about France's Great War', *Journal of Contemporary History* 40 (2005) 601-612.
- Grever, Maria, 'Visualisering en collectieve herinneringen.'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor geschiedenis* 2 (2004) 207-229.
- Grifford, Chris, 'The UK and the European Union: dimensions of sovereignty and the problem of eurosceptic Britishness', *Parliamentary Affairs* 63 (2010) 321-338.
- Grindel, Susanne, 'The end of Empire. Colonial heritage of politics of memory in Britain', *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 5 (2013) 33-49.
- Habermas, Jürgen, 'The European nation state. Its achievements and its limitations. On the past and future of sovereignty and citizenship', *Ratio Juris* 2 (1996) 125-137.
- Heffernan, Michael, 'For ever England: the Western Front and the politics of remembrance in Britain', *Cultural Geographies* 2 (1995) 293-323.
- Heine, Friederike, 'Envoy Sent to London: Berlin Denies Rift with UK over WWI Centenary', *Der Spiegel*, 19 augustus 2013.
- House of Commons European Scrutiny Committee, *Forty-fourth report of session 2013-2014* (Londen 2014)
- Huistra, Pieter, Marijn Molema en Daniel Wirt, 'Political values in a European museum', *Journal of Contemporary European Research* 10 (2014) 124-136.
- Hunt, Nigel en Sue McHale, 'Memory and meaning: Individual and social aspects of memory narratives', *Journal of Loss and Trauma* 13 (2007) 42-58.

- Huyssen, Andreas, 'Review essay', *The Germanic review. Literature, culture, theory* 78:1 (2003) 86-91.
- Hynes, Samuel, *War imagined: the First World War and English culture* (New York 2011)
- Interreg IVA A, *Great War. Great War between the lines* (Lille 2013)
- Jarausch, Konrad en Thomas Lindenberger, *Conflicted memories. Europeanizing contemporary history* (New York 2007)
- Johnson, Simon, 'Alex Salmond 'should name September referendum date'', *The Telegraph*, 18 maart 2013.
- Jones, Heather, 'Goodbye to all that? Memory and meaning in the commemoration of the First World War', *Juncture* 4 (2014) 287-291.
- Jonker, Ed, *Ordentelijke geschiedenis: Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Utrecht 2008) 2-31.
- Jordan, Jennifer A., 'Landscapes of European memory: biodiversity and collective Remembrance', *History & Memory* 22 (2010) 5-33.
- Kansteiner, Wolf. 'Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies', *History and theory* 2 (2002) 179-197.
- Kantner, Cathleen, 'Collective identity as shared ethical self-understanding the case of the emerging European identity', *European Journal of Social Theory* 9 (2006) 501-523.
- Katwala, Sunder, 'So which anniversary will sway the Scots?', *The Telegraph*, 1 augustus 2013.
- Kieft, Robert (Europe for Citizens Point Nederland), persoonlijke conversatie. (19 maart en 17 april 2014)
- Kim, Yongmin, 'History and influence of euroscepticism on British politics', *5th Japanese-Korean Conference of British History* (2013) 351-371.
- King, Alex, *Memorials of the Great War in Britain. The symbolism and politics of remembrance* (Oxford 1998)
- Klein, Kerwin L., *From history to theory* (Berkeley/Los Angeles 2011)
- Koselleck, Reinhart, *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der moderne* (München 1994)
- Kymlicka, Will, 'Multicultural citizenship within multination states', *Ethnicities* 11 (2011) 281-302.

- Lane Bruner, M, 'Review: Peter Carrier, *Holocaust monuments and national memory cultures in France and Germany since 1989: the origins and political function of the VldHiv in Paris and the Holocaust Monument in Berlin* (New York 2005)', *American Historical Review* 111 (2006) 251-252.
- Lapp, Benjamin, 'Book review: "Malgorzata Pakier en Bo Stråth eds., *A European memory? Contested histories and politics of remembrance* (New York 2010)', *Central European History* 45 (2012) 176-179.
- Lebow, Richard, Wulf Kansteiner en Cladio Fogu (eds.), *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham 2006)
- Legg, Stephen, 'Contesting and surviving memory : space, nation, and nostalgia in Les Lieux de Mémoire', *Environment and Planning D: Society and Space* 23 (2005) 481-504.
- Levy, Daniel en Natan Sznajder. 'Memories of Europe: cosmopolitanism and its others', *Cosmopolitanism and Europe* 15 (2007) 158-178.
- Levy, Daniel en Natan Sznajder, 'Memory unbound: the Holocaust and the formation of cosmopolitan memory", *European Journal of Social Theory* 1 (2002) 87-106.
- Littoz-Monnet, Annabelle, 'The EU politics of remembrance: can Europeans remember together?', *West European Politics* 5 (2012) 1182-1202.
- Lupu, Noam, 'Memory vanished, absent, and confined: the countermemorial project in 1980s and 1990s Germany', *History & Memory* 13 (2003) 130-164.
- Macleod, Jenny, 'Britishness and commemoration: national memorials to the First World War in Britain and Ireland', *Journal of Contemporary History* 48 (2013) 647-665.
- Mälksoo, Maria, 'The memory politics of becoming European: the East European subalterns and the collective memory of Europe', *European Journal of International Relations* 15 (2009) 653-680.
- Marshall, Debra, 'Making sense of remembrance', *Social & Cultural Geography* 1 (2004) 37-54.
- Mason, Rowena, 'David Cameron: in-out referendum on EU by 2017 is cast-iron pledge', *The Guardian*, 11 mei 2014.
- Maurin, Jules en Jean-Charles Jauffret, *La Grande Guerre 1914-1918. 80 ans d'historiographie et de representation* (Montpellier 2002)

- McCartney, Helen, 'The First World War soldier and his contemporary image in Britain', *International Affairs* 2 (2014) 299-315.
- McDonald, Matt, "'Lest we forget': the politics of memory and Australian military intervention", *International Political Sociology* 4 (2010) 287-302.
- Meehan, Elizabeth, 'Citizenship and the European community', *The Political Quarterly* 2 (1993) 172-186.
- Mombauer, Annika, 'The Fischer controversy, documents and the 'truth' about the origins of the First World War', *Journal of Contemporary History* 2 (2013) 857-885.
- Modood, Tariq, 'New forms of Britishness: post-immigration ethnicity and hybridity in Britain', *Conference the expanding nation: towards a multi-ethnic Ireland* (Dublin 1999) 34-40.
- Mycock, Andrew, 'The First World War Centenary in the UK: 'a truly national commemoration''? *The Round Table: the Commonwealth journal of international affairs* 2 (2014) 153-163.
- Nairn, Tom, *The break-up of Britain: crisis and neo-nationalism* (Edinburgh 2003)
- Nora, Pierre en Lawrence D. Kritzman, *Realms of memory* (New York 1996-1998)
- Olick, Jeffrey K., 'Collective memory: a memoir and prospect', *Memory Studies* 1 (2008) 23-29.
- Olick, Jeffrey K. en Joyce Robbins, 'Social memory studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices', *Annual Review of Sociology* 24 (1998) 105-140.
- Olsen, Espen, 'The origins of European citizenship in the first two decades of European integration', *Journal of European Public Policy* 1 (2008) 40-57.
- Onbekend, 'Collected essays: Menno Spiering en Michael Wintle. *European Identity and the Second World War* (New York 2011)', *American Historical Review* 116 (2011) 1240.
- Onken, Eva-Clarita, 'The Baltic states and Moscow's 9 May commemoration: analysing memory politics in Europe', *Europe-Asia Studies* 59 (2007) 33-46.
- Pakier, Małgorzata en Bo Stråth, *A European memory? Contested histories and politics of remembrance* (New York 2010)
- Palmowski, Jan, 'The Europeanization of the Nation-State', *Journal of Contemporary History* 46 (2011) 631-657.

- Paterson, William E., 'The reluctant hegemon? Germany moves centre stage in the European Union', *Journal of Common Market Studies* 49 (2011) 57-75.
- Pedersen, Leif, 'National identities and discursive strategies in the Scottish independence referendum 2014 debate', *PhD Thesis* (2014) 1-38.
- Peifer, Douglas C., 'New books on memory, history and the Second World War', *Contemporary European History* 18 (2009) 235-244.
- Peeperkorn, Marc, 'Anti-Europa grote winnaar', *De Volkskrant*, 26 mei 2014.
- Raad van Europa, *Europees Verdrag over de Rechten van de Mens* (Rome 1950)
- Rigney, Ann, 'Divided pasts: a premature memorial and the dynamics of collective remembrance', *Memory Studies* 1 (2008) 89-97.
- Rigney, Ann, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', *Journal of European studies* 1 (2005) 11-28.
- Rigney, Ann, 'Transforming memory and the European project', *New Literary History* 4 (2012) 607-628.
- Rose, Sonya O., 'Review: Janet S. K. Watson, *Fighting different wars: experience, memory, and the First World War in Britain* (New York 2004)', *American Historical Review* 110 (2005) 545-555.
- Schönhoven, Klaus, *Geschichtspolitik: über den öffentlichen Umgang mit Geschichte und Erinnerung* (Bonn 2003)
- Schulze, Rainer, 'Review article: memory in German history: fragmented noises or meaningful voices of the past?', *Journal of Contemporary History* 39 (2004) 637-648.
- Schwarz, Angela, *National perspectives of remembering World War One* (presentatie symposium NIOD Now 16-12-2013)
- Schweiger, Christian, 'The role of the *Modell Deutschland* in the enlarged European Union', *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 13 (2005) 243-263.
- Seipp, Adam R., 'Review article: beyond the 'seminal catastrophe': re-imagining the First World War', *Journal of Contemporary History* 41 (2006) 757-766.
- Shaw, Jo, 'The interpretation of European Union citizenship', *The Modern Law Review* 61 (1998) 293-317.
- Shipnan, Tim, 'Don't mention the war': German embassy calls for Britons not to celebrate First World War victory as centenary of conflict looms', *The Daily Mail*, 18 augustus 2013.

- Shore, Chris, *Building Europe. The cultural politics of European integration* (Londen 2000)
- Sierp, Aline, 'Constructing the past, shaping the future, from a national to a European memory framework (PhD thesis)', *Journal of European Integration History* 19 (2013) 164-166.
- Sierp, Aline, 'Wither Europe, wither memory? Or the future of the past', *Conference European Community Studies Association, "Whither Europe?" Victoria, Canada (2010)* 1-13.
- Smith, Anthony D., 'National identity and the idea of European unity', *International Affairs* 68 (1992) 55-76.
- Snowdon, Christopher, 'Euro puppets. The European Commission's remaking of civil society', *IEA Discussion Paper* 45 (2013) 1-58.
- Spohr Readman, Kristina, 'Contemporary history in Europe: from mastering national pasts to the future of writing the world', *Journal of Contemporary History* 46 (2011) 506-530.
- Swoboda, Hannes en Jan Marinus Wiersma, *Politics of the past: the use and abuse of history* (Brussel 2009)
- Temko, Ned, 'The identity debate: what does it mean to be British?', *The Observer*, 10 juni 2007.
- Tilmans, Karin, Frank van Vree and Jay Winter (eds.), *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 67-102.
- Todman, Dan, *National perspectives of remembering World War One* (presentatie symposium NIOD Now 16-12-2013)
- Tychtl, Pavel (Europese Commissie, Europe for Citizens), persoonlijke conversatie. (7 juni 2014)
- Vree, Frank van en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009)
- Walker, Shaun, 'Putin confirms Crimea annexation as Ukraine soldier becomes first casualty', *The Guardian*, 19 maart 2014.
- Ward, Paul, 'The end of Britishness? A historical perspective', *British Politics Review* 3 (2009) 3.
- Watersfield, Bruno, 'House of European History' cost estimates double to £137 million', *The Telegraph*, 3 april 2011.

- Watt, Nicholas, 'Eurozone countries should form United States of Europe, says EC vice-president', *The Guardian*, 17 februari 2014.
- Wellings, Ben, 'Losing the peace: Euroscepticism and the foundations of contemporary English nationalism', *Nations and Nationalism* 16 (2010) 488-505.
- Werbner, Pnina, 'Everyday multiculturalism: theorising the difference between 'intersectionality' and 'multiple identities'', *Ethnicities* 13 (2013) 401-419.
- Wesseling, H.L., *Plaatsen van herinnering. Een historisch succesverhaal* (Amsterdam 2005)
- White, Michael, 'In search of Britishness', *The Guardian*, 10 november 2006.
- Wickert, Ulrich, 'Warum reichten sie sich die Hand?', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 september 2009.
- Winter, Jay, 'Catastrophe and Culture: Recent Trends in the Historiography of the First World War', *Journal of Modern History* 3 (1992) 525-532.
- Winter, Jay, *Remembering war: the Great War and historical memory in the twentieth century* (New Haven 2006)
- Winter, Jay, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995)
- Winter, Jay en Emmanuel Sivan, *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999)
- Wintour, Patrick, 'Ukip wins European elections with ease to set off political earthquake', *The Guardian*, 26 mei 2014.
- Woolf, Stuart, 'Europe and its historians', *Contemporary European History* 12 (2003) 323-337.
- Zerubavel, Eviatar, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003)

Digitale bronnen

- '100 years on from the First World War: lessons to learn and future of Europe (debate)': <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20140416+ITEM-004+DOC+XML+V0//EN&language=EN> (10-06-2014)

- ‘14-18 NOW at WOMAD’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/womad/> (17-05-2014)
- ‘14-18 NOW. WW1 centenary art commissions’: <http://www.1418now.org.uk/> (17-05-2014)
- ‘2 Mers Seas Zeeën’: <http://www.interreg4a-2mers.eu/programme/en> (08-02-2014)
- ‘About 14-18 NOW’: <http://www.1418now.org.uk/about/> (17-05-2014)
- ‘A dream turned sour (lift)’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/a-dream-turns-sour/> (17-05-2014)
- ‘BBC World War One’: <http://www.bbc.co.uk/ww1> (17-04-2014)
- ‘Bosnia-Herzegovina marks centenary of Archduke Franz Ferdinand's assassination in Sarajevo’: <http://www.theguardian.com/world/video/2014/jun/29/bosnia-centenary-archduke-franz-ferdinand-assassination-sarajevo-war-video> (12-07-2014)
- ‘Centenary News reports on how Mons intends to commemorate the First World War’: <http://www.centenarynews.com/article?id=1116> (23-04-2014)
- ‘Citizenship results’: http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/results_compendia/results_en.php (10-3-2014)
- ‘Consultation meeting Europe for Citizens’: http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1301_en.pdf (07-01-2014)
- ‘Council’s EU funding for WWI commemoration’: <http://www.centenarynews.com/article/?id=104> (26-12-2013)
- ‘Definition of Commonwealth in English’: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/commonwealth> (30-06-2014)

- ‘De Schumanverklaring – 9 mei 1950’: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_nl.htm (27-3-2014)
- ‘Eerste overzicht herdenkingsinitiatieven Eerste Wereldoorlog provincie Antwerpen’: http://www.provant.be/binaries/overzicht_herdenkingsprojecten_in_provAntwerpen30.07.2013_tcm7-161575.pdf (10-02-2014)
- ‘ENRS. European 20th century history: memory, identity, dialogue, understanding’: <http://www.enrs.eu/en/about-us> (21-03-2014)
- ‘Es ist gut und richtig, Europa erlebbar zu machen. Rede zum Programm „Europa für Bürgerinnen und Bürger“’: <https://www.cdusu.de/themen/wirtschaft-und-energie-haushalt-und-finanzen/es-ist-gut-und-richtig-europa-erlebbar-zu-machen> (21-07-2014)
- ‘Europe for Citizens Programme 2014-2020’: http://www.europa-nu.nl/id/vj4v7hma9qzn/agenda/europe_for_citizens_programme_2014_2020?v=1&ctx=vil7ecuc17t0&tab=1 (31-01-2014)
- ‘Gauck und Hollande gedenken gemeinsam im Elsass’: <http://www.sueddeutsche.de/politik/ausbruch-des-ersten-weltkriegs-gauck-und-hollande-gedenken-gemeinsam-im-elsass-1.1860342> (26-05-2014)
- ‘Germany urges Brits not to commemorate WWI anniversary’: <http://www.dailystar.co.uk/news/latest-news/333368/Germany-urges-Brits-not-to-commemorate-WWI-anniversary> (07-06-2014)
- ‘Glasgow to host Commonwealth World War I centenary service’: <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-glasgow-west-22553383> (02-05-2014)
- ‘Goodbye to all that’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/goodbye-to-all-that/> (17-05-2014)

- ‘Het huis van de Europese geschiedenis’:
<http://www.europarl.europa.eu/visiting/nl/visits/historyhouse.html> (24-03-2014)
- ‘Immigrants and Britishness: stirring the melting pot:
<http://www.economist.com/node/9587664> (30-06-2014)
- ‘Information for publication of selection results on the Agency’s website Europe for Citizens’ Programme Action 4 - Active European Remembrance- Selection 2013’:
<http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/funding/2013/selection/documents/action4/rem-selected-2013.pdf> (10-03-2014)
- ‘Jeremy Paxman criticises PM over first world war centenary plans’:
<http://www.theguardian.com/global/2013/oct/08/jeremy-paxman-david-cameron-first-world-war> (23-02-2014)
- ‘Kandidaat-lidstaten en potentiële kandidaat-lidstaten’: http://www.europa-nu.nl/id/vh7dosi3s1v0/kandidaat_lidstaten_en_potentiele (10-06-2014)
- ‘Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014’:
<https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)
- ‘Parliamentary questions (20 november 2013). Answer given by Ms. Reding on behalf of the Commission’ :
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getAllAnswers.do?reference=E-2013-011419&language=EN> (04-12-2013)
- ‘Parliamentary questions (3 june 2013). Answer given by Ms. Reding on behalf of the Commission’ :
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-006262&language=EN> (04-12-2013)

- ‘Parliamentary questions (3 june 2013). Question for written answer to the Commission. Rule 117. Diane Dodds (NI). Subject: marking the centenary of the First World War’
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-006262&language=EN> (04-12-2013)
- ‘Parliamentary questions (4 october 2013). Subject: celebrating the centenary of the First World War’:
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-011419&language=EN> (04-12-2013)
- ‘Parliamentary questions (4 october 2013). Question for written answer to the Commission. Rule 117. Sergio Berlato (PPE). Subject: celebrating the centenary of the First World War’:
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=WQ&reference=E-2013-011419&language=EN> (04-12-2013)
- ‘Plenarsitzungen. 3. Sitzung vom 28.11.2013’:
<http://www.bundestag.de/mediathek/?isLinkCallPlenar=1&action=search&contentArea=details&ids=2904211&instance=m187&categorie=Plenarsitzung&destination=search&mask=search> (21-07-2014)
- ‘Postwar immigration’:
http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/citizenship/brave_new_world/immigration.htm (30-06-2014)
- ‘Programme " Europe for Citizens 2007-2013" - Action 4 - Active European Remembrance Projects 2007 - Selection results’:
http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/funding/2007/selections/documents/selection_action4_2007.pdf (10-03-2014)
- ‘Poll shows Scottish independence camp gaining ground’:
<http://euobserver.com/tickers/123890> (02-05-2014)

- ‘Projekt. 1914 – Mitten in Europa’:
http://www.rheinland1914.lvr.de/de/projekt/projekt_1.html (26-05-2014)
- ‘Rede von Bundeskanzlerin Merkel zur Eröffnung der Veranstaltung „Europe 14/14 - HistoryCampus Berlin“ am 7. Mai 2014’:
<http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Rede/2014/05/2014-05-07-merkel-maxim-gorki-theater.html;jsessionid=5C6B75D91325B838A364BA4FC116EB3D.s3t1> (20-05-2014)
- “‘Sarajevo – heart of Europe’: a major European cultural project to mark the Centenary’ :<http://centenaire.org/en/dans-le-monde/sarajevo-heart-europe-major-european-cultural-project-mark-centenary> (16-11-2013)
- ‘Sarajevo Heart of Europe – Program’: <http://centenaire.org/en/sarajevo-heart-europe-program> (12-07-2014)
- ‘Schotland op weg naar onafhankelijkheid?’: http://www.europa-nu.nl/id/viw6dp28lkse/schotland_op_weg_naar_onafhankelijkheid (02-05-2014)
- ‘Speech at Imperial War Museum on First World War Centenary plans’:
<https://www.gov.uk/government/speeches/speech-at-imperial-war-museum-on-first-world-war-centenary-plans> (18-04-2014)
- ‘Speech by federal chancellor Angela Merkel in London’:
<http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Reden/2014/2014-02-28-brit-parlament-en.html> (26-05-2014)
- ‘Speech by Federal Chancellor Angela Merkel in London – Thursday 27 February 2014’: <http://www.parliament.uk/documents/addresses-to-parliament/Angela-Merkel-address-20130227.pdf> (07-07-2014)
- ‘Speech by the President of the European Parliament Martin Schulz at the official opening of the exhibition "Routes of Liberation: European Legacies of the Second World War"’: <http://www.europarl.europa.eu/the->

president/en/press/press_release_speeches/speeches/sp-2014/sp-2014-february/html/speech-by-the-president-of-the-european-parliament-martin-schulz-at-the-official-opening-of-the-exhibition-routes-of-liberation-european-legacies-of-the-second-world-war- (17-06-2014)

- ‘The BBC announces its four-year World War One Centenary season’: <http://www.bbc.co.uk/mediacentre/latestnews/2013/world-war-one-centenary.html> (17-04-2014)
- ‘The centenary in Germany’: <http://centenaire.org/en/dans-le-monde/centenary-germany> (26-05-2014)
- ‘The German election. One woman to rule them all’: <http://www.economist.com/news/leaders/21586343-german-voters-should-re-elect-angela-merkel-their-chancellor-and-europes-leader-one-woman> (26-05-2014)
- ‘The Great War – Between The Lines’: http://www.cambridgeshire.gov.uk/leisure/adult_community/great-war-project.htm (08-02-2014)
- ‘The UK’s minister in charge of First World War Centenary resigns’: <http://www.centenarynews.com/article?id=1580> (20-04-2014)
- ‘The year I was born (lift)’: <http://www.1418now.org.uk/whats-on/the-year-i-was-born/> (17-05-2014)
- ‘Transcript of interview the mayor of Sarajevo gave to Centenary News on the 99th anniversary of the Archduke’s assassination’: <http://centenarynews.com/article?id=893> (16-11-2013)
- ‘Wenn der Krieg in die Idylle einbricht’: <http://www.hr-online.de/mobil/kultur/sd/51776859> (26-05-2014)

- ‘WW1 casualty and death tables’:
http://www.pbs.org/greatwar/resources/casdeath_pop.html (24-05-2014)
- ‘WWI commemorations in Scotland’:
<http://www.scotland.gov.uk/News/Releases/2013/05/ww1-commemorations-in-scotland23052013> (02-05-2014)
- ‘Www.antwerpen1914-1918.be, over leven en bezetting’:
http://www.provant.be/vrije_tijd/cultuur/erfgoed/great_war/ (10-02-2014)
- ‘Year of commemoration 2014 – a task for German foreign policy’:
<http://www.london.diplo.de/Vertretung/london/en/092-WWI/Year-of-commemoration-2014.html> (24-05-2014)
- Alhadeff, Peter, ‘French and German presidents to mark centenary in Alsace on August 3 2014’: <http://www.centenarynews.com/article?id=1361> (26-05-2014)
- Barry, Daniel, ‘German MP calls lack of plans to mark the First World War Centenary a “scandal”’: <http://www.centenarynews.com/article/?id=1502> (03-03-2014)
- Bingham, John, ‘David Cameron ‘fuelling sectarian division by bringing God into politics’’: <http://www.telegraph.co.uk/news/religion/10777270/David-Cameron-fuelling-sectarian-division-by-bringing-God-into-politics.html> (04-05-2014)
- Castella, Tom de, en Sam Judah, ‘Scottish independence: what would it mean for the rest of the UK?’: <http://www.bbc.com/news/magazine-25035427> (02-05-2014)
- Dağdelen, Sevim, ‘Erster Weltkrieg: beschränktes Gedenken’:
http://www.sevimdagdelen.de/de/article/3498.erster_weltkrieg_beschraenktes_gedenken.html (07-06-2014)
- Department for Culture, Media & Sport, ‘Battlefield visits for schoolchildren to commemorate the 100th anniversary of First World War’:

<https://www.gov.uk/government/news/battlefield-visits-for-schoolchildren-to-commemorate-the-100th-anniversary-of-first-world-war> (22-04-2014)

- Department for Culture, Media & Sport, 'First World War Centenary':
<https://www.gov.uk/government/policies/mark-relevant-national-events-and-ceremonies/supporting-pages/first-world-war-centenary> (22-04-2014)
- Department for Culture, Media & Sport en Ministry of Defence, 'Millions of pounds to support restoration and repair of First World War memorials':
<https://www.gov.uk/government/news/millions-of-pounds-to-support-restoration-and-repair-of-first-world-war-memorials> (22-04-2014)
- Department for Culture, Media & Sport, 'Thousands of pupils to visit First World War battlefields': <https://www.gov.uk/government/news/thousands-of-pupils-to-visit-first-world-war-battlefields> (22-04-2014)
- Department for Culture, Media & Sport, 'Maria Miller sets out how government will mark First World War Centenary in 2014':
<https://www.gov.uk/government/news/maria-miller-sets-out-how-government-will-mark-first-world-war-centenary-in-2014> (16-11-2013)
- Deutscher Bundstag, 'Beschlussempfehlung und Bericht des Hauptausschusses zu dem Gesetzentwurf der Bundesregierung – Drucksache 18/13 – Entwurf eines Gesetzes zum Vorschlag für eine Verordnung des Rates über das Programm „Europa für Bürgerinnen und Bürger“ für den Zeitraum 2014-2020':
<http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/001/1800177.pdf> (21-07-2014)
- Doidge, Chris, 'Do we really need a £44m history museum?':
<http://www.bbc.com/news/world-europe-21383375> (24-03-2014)
- Hennessey, Patrick, 'First World War Centenary plans revealed':
<http://www.telegraph.co.uk/history/britain-at-war/10108162/First-World-War-centenary-plans-revealed.html> (23-04-2014)

- ‘“HistoryCampus” – Europe 1914 and 2014’: http://www.auswaertiges-amt.de/EN/Aussenpolitik/Gedenkjahr2014/140509_HistoryCampus.html (26-05-2014)
- ‘HistoryCampus opens: memories as a force to shape the future’: http://www.bundesregierung.de/Content/EN/Artikel/2014/05_en/2014-05-07-history-campus_en.html (26-05-2014)
- House of Commons, ‘Common debates (Monday 27 January 2014)’: <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmhansrd/cm140127/debtext/140127-0001.htm> (19-03-2014)
- House of Commons, ‘Common debates: Europe for Citizens (Wednesday 2 April 2014)’: <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm201314/cmgeneral/euro/140402/140402s01.htm> (21-04-2014)
- ‘House of Lords, Wednesday 25 June 2014. First World War: motion to take note’: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldhansrd/text/140625-0001.htm#14062539000235> (30-06-2014)
- Glasgow City Council, ‘Details announced for public tickets release for UK and Commonwealth First World War Commemoration in Glasgow’: <https://www.glasgow.gov.uk/index.aspx?articleid=11992> (30-06-2014)
- Gove, Michael, ‘Why does the Left insist on belittling true British heroes? Michael Gove asks damning question as the anniversary of the First World War approaches’: <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2532930/MICHAEL-GOVE-Why-does-Left-insist-belittling-true-British-heroes.html> (21-04-2014)
- Grice, Andrew, ‘Cabinet reshuffle: Michael Gove out as Education Secretary as Cameron cull the male, pale and stale’:

<http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cabinet-reshuffle-philip-hammond-replaces-william-hague-as-foreign-secretary-9606370.html> (16-07-2014)

- McMillan, Margaret, ‘Did artists foresee the First World War?’: <http://www.theguardian.com/artanddesign/2014/mar/27/did-art-foresee-first-world-war> (17-05-2014)
- Mission du centenaire de la Première Guerre mondiale, ‘2014. Centenaire de la Première Guerre mondiale’: http://centenaire.org/sites/default/files/references-files/centenaire_bible_web_double_0.pdf (24-05-2014)
- Mock, Vanessa, ‘The German soldiers that history forgot’: <http://www.dw.de/the-german-soldiers-that-history-forgot/a-6218386> (24-05-2014)
- Office for National Statistics, ‘Religion in England and Wales 2011’: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/2011-census/key-statistics-for-local-authorities-in-england-and-wales/rpt-religion.html> (04-05-2014)
- Office for National Statistics, ‘The percentage of the population with no religion has increased in England and Wales’: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/2011-census/key-statistics-for-local-authorities-in-england-and-wales/sty-religion.html> (04-05-2014)
- Oltermann, Philip, ‘Germany’s low-key plan for First World War centenary criticised’: <http://www.theguardian.com/world/2014/mar/02/germany-plans-first-world-war-centenary> (26-05-2014)
- Paterson, Tony, ‘Germany attacked for ‘scandalous’ First World War anniversary spending’: <http://www.telegraph.co.uk/history/world-war-one/10677769/Germany-attacked-for-scandalous-First-World-War-anniversary-spending.html> (18-04-2014)
- Quinn, Ben, ‘First World War: how countries across Europe will mark centenary’: <http://www.theguardian.com/world/2014/jan/16/first-world-war-europe-centenary> (26-05-2014)

- Schmid, Thomas, 'Warum Deutschland den Ersten Weltkrieg vergass': <http://www.welt.de/geschichte/article112528553/Warum-Deutschland-den-Ersten-Weltkrieg-vergass.html> (26-05-2014)
- Sparrow, Andrew, 'Cameron and Salmond sign Scottish referendum deal: Politics live blog': <http://www.theguardian.com/politics/blog/2012/oct/15/salmond-cameron-scottish-independence-referendum-live> (02-05-2014)
- Spröer, Susanne, 'Germany's forgotten war?': <http://www.dw.de/germanys-forgotten-world-war/a-17551633> (24-05-2014)
- Todman, Dan, 'The First World War in history', *Oxford University World War I Centenary* (20-12-2012) <http://ww1centenary.oucs.ox.ac.uk/war-as-revolution/the-first-world-war-in-history/> (16-05-2014)